

5505

1 Nisan 2006 tarihinde,
Atatürk Kitaplığında
düzenlenen
Muallim Cevdet'i
anma programında
sunulan tebliğler

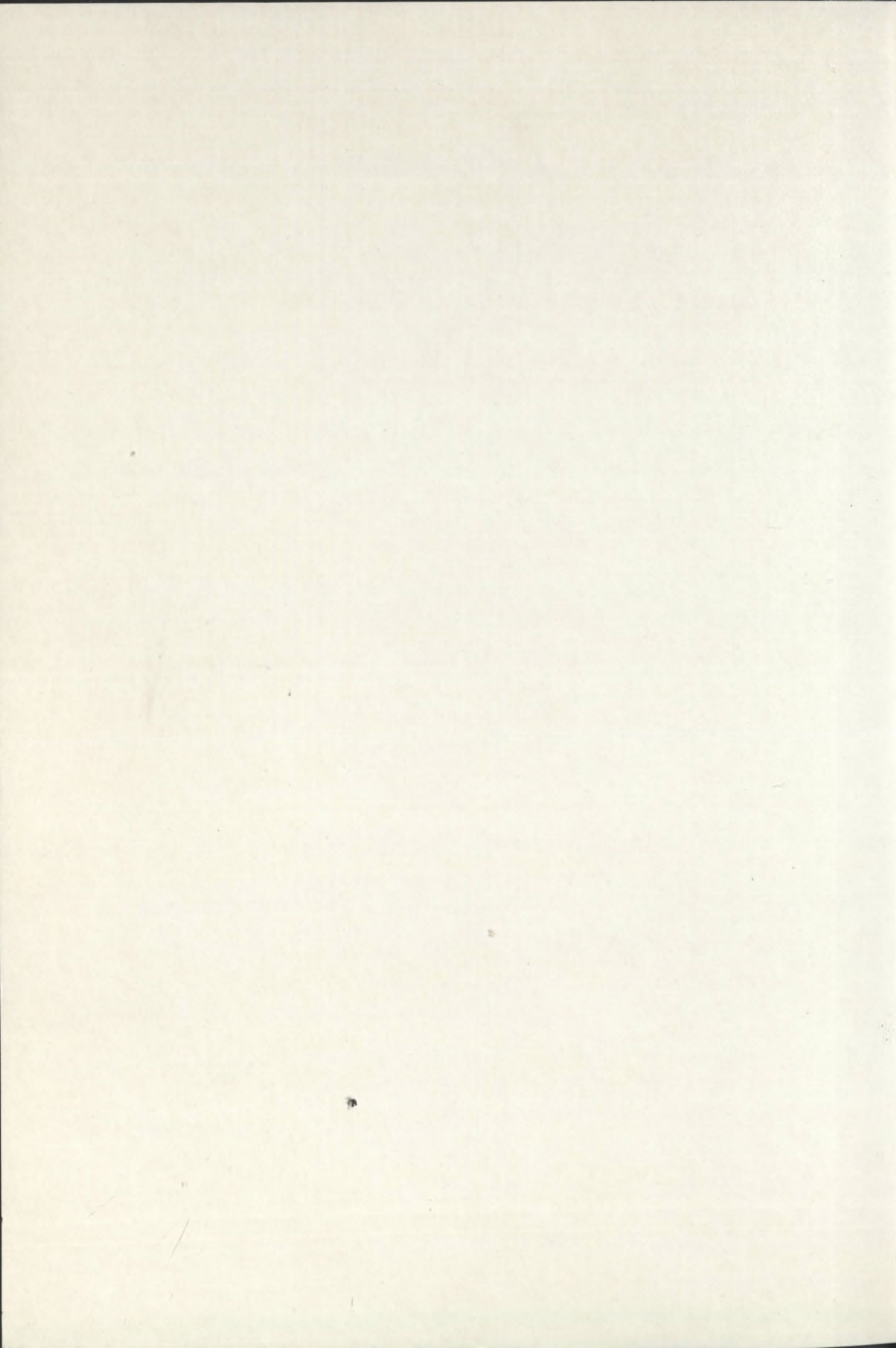
Vefatının 70. yılında

Muallim Cevdet

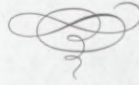
Elif Ay
Sait Aykut
Nail Bayraktar
İsmail Kara
Ekrem Tak

İSTANBUL BÜYÜKŞEHİR BELEDİYESİ
KÜLTÜR ve TURİZM DAİRE BAŞKANLIĞI
KÜTÜPHANE ve MÜZELER MÜDÜRLÜĞÜ

“Vefatının 70. Yılında Muallim Cevdet”

İSTANBUL BELEDİYESİ
Atatürk Kitaplığı
No. 75505

928

INA

1 Nisan 2006 tarihinde
Atatürk Kitaplığında düzenlenen
Muallim Cevdet'i anma programında
sunulan tebliğler

İSTANBUL
BÜYÜKŞEHİR
BELEDİYESİ

İstanbul Büyükşehir Belediyesi
Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü
Yayınları

2022

Editör

Ramazan Minder

Redaksiyon

Hanife Öztürk

Kapak ve iç düzen

Fotografika Ltd.

Evlad-ı Fatihan'dan Arşivcilerin Piri Muallim M. Cevdet

Kültür tarihimizin sabahyıldızlarından, nadir yiğitlerinden birisi de Evladı Fatihan'dan Muallim Cevdet'tir. 1876 Osmanlı-Rus harbinin ardından, Rumeli topraklarından sökülüp Anadolu'ya gelmiş ve Bolu'ya yerleşmiş muhacirin Türk ailelerden birinin çocuğudur. İpek'li Mehmet Akif Ersoy, Üsküp'lü Yahya Kemal Beyatlı, İştîp'li Sabahattin Zaim gibi kökleri kadim vatan topraklarından Rumeli'den geliyor. İlim, edebiyat ve irfan ufkumuzun gerçek yıldızlarından, yorulmaz emektarlarından bir örnek.

Cevdet, 93 harbinden sonra Niş'den Anadolu'ya göç eden muhacir bir ailenin çocuğu olarak 7 Mayıs 1883 tarihinde Bolu'da doğdu. İlk ve orta eğitimini burada, lise eğitimini Kastamonu'da tamamladı. 1900 yılında İstanbul'a gelerek Hukuk Mektebine girdi. Bir yıl devam ettiyse de ikinci yıl bazı ailevi zaruretlere nedeniyle Daru'l-Muallimîne geçti ve buradan birincilikle mezun olup öğretmenlik diploması aldı.

27 yaşında ata yurduna bir seyahatte bulunur ve gördüklerini şöyle anlatır:

“Dedemin dergâhı Niş Kalesi'nin biraz berisinde (Nişava) suyu üzerinde kâin imiş, 1910'da Niş'e seyahatimde beni gezdiren ihtiyar Nişli yerini gösterdi. Sırp Belediyesi Niş'in birçok evlerini yıktırarak, camilerini kaldırmak, sokaklarını düzleyerek şehri tecdid ettiği gibi dergâhı da mahvederek yerini millî bahçeye ilhak etmiş.

Babam dergâhın semahânesinde cereyan eden ahval-i dervîşâneye dair ne hikâyeler söyledi. Nazarımda teccüm etti. Fıraklı fıraklı ayrıldım. Dedem Şeyh Said Efendi'nin, diğer dedem Abdurrahman Efendi'nin, büyük ninemin kabirlerini ziyaret etmek istedimse de bunların bulunduğu mezaristanı belediye tamamen tesviye ile nişane-i İslâmiyet bırakmamış. Niş'de bu kadar çok camilerden yalnız Belgrat mahallesindeki cami kalmış.”

Ah! Ne yer kalmış, ne yâr, ne eser demek! Mezaristanı bile dümdüz etmişler. Orada yüzyıllarca yaşanmış İslâm ve Türk hayatına dair her şeyi silmişler. Geçmişinin mezarını bile yerinde bulamayan üstat Muallim Cevdet'in tahassürünü düşünün... Beş yüzyıl yaşadıkları, şefkat, merhamet, uygarlık, adalet ettikleri topraklardan sürülmüşler, kovulmuşlar, hakarete uğramışlar... Hakları teslim edilmemiş, destanları, dramları, hikâyeleri, romanları yazılmamış...

Bir yandan firkatlerin, bunalımların, mahrumiyetlerin, hastalıkların, çelişkilerin, cehaletin, nankörlüklerin getirdiği şartlara dayanmak var, diğer yandan Bulgaristan'a “okkası üç kuruş on para”ya satılan, sokaklarda, rüzgârın önünde, çocukların ellerinde uçuşan arşiv evrakının peşinden koşmak... Belki de bunların acısı Niş'de yaşadığı tahassürün kat be kat üstünde olmuştur. Belki bu kırgınlıktan ve yorgunluktan dolayı yalnızlığı sever, bazen her şeyi bir kenara bırakır, İstanbul'un güzel bir köşesinde çekilir, sadece dinlenir, kitap bile okumazdı...

Muallim Cevdet'in hayatını ve kültür tarihimize hizmetlerini tanımak ülkemizin her men-subu için önemlidir. Ancak, arşivcilerin, kütüphanecilerin onu tanımaktan öte onun bu alandaki hizmetlerini, katkılarını, çilelerini, cefalarını, hüznelerini, kırgınlıklarını, sitemlerini, öğrenmeleri, hazmetmeleri ve Cevdetleşmeleri gerekir. Muallim Cevdet, kütüphanecilik, arşivcilik ve öğretmenlik için hiçbir mazeretin geçerli olamayacağını mücadelesiyle bizlere göstermiş bir kültür ustasıdır. Bu ülkenin özgür topraklarında yaşayıp, temiz havasını soluyan evladına manevi bir vasiyeti vardır:

“Benim ceddimin yurtları kötü ellere düşmüş, kabirleri sökülmüş, haneleri, mabetleri yıkılmıştır. Ama onların geçmişinin tüm kayıtları arşivlerimizdedir. Onların Bulgaristan’a satılanlarını geri getirmek, kalanları korumak için ben sağlığımı feda ettim. Dünyayı terk ederken ömrümün sermayesi olan kitaplarımı ve hususi arşivimi İstanbul Belediyesi Kütüphanesine bağışladım. İşte size emanetim, koruyun, yaşatın, anlatın...” demektedir.

Vefatının 70. yılı münasebetiyle Muallim Cevdet’i tanımak ve tanıtmak için Osman Nuri Ergin tarafından yazılan ve 1937’de ilk baskısı yapılan “Muallim M. Cevdet’in hayatı, eserleri ve kütüphanesi” adlı kitabın yeni baskısını yaptık. Bir de sempozyum düzenledik. Bu sempozyumu onun kitaplarının bulunduğu Atatürk Kitaplığında gerçekleştirdik. Sempozyumda sunulan çok önemli tebliğlerin birleştirilip basımıyla bu kitap meydana geldi. Yararlı olmasını dilerim.

Dr. Ali MAZAK

Kütüphane ve Müzeler Müdürü

İÇİNDEKİLER

MUALLİM M. CEVDET İRANÇALP (1883-1939)

TAKDİM

Dr. Ali MAZAK

3

MUALLİM CEVDET'İN BİYOGRAFİSİ

7

MUALLİM CEVDET'İN ARŞİVCİLİK FAALİYETLERİ

Ekrem TAK

9

MUALLİM CEVDET'İN ATATÜRK KİTAPLIĞI'NDAKİ ARŞİVİ

Nail BAYRAKTAR

17

CUMHURİYET DEVRİNDE "ASKERE DİN DERSİ" KİTAPLARI ve MUALLİM CEVDET'İN MÜHİM KATKISI

Prof. Dr. İsmail KARA

23

MUALLİM CEVDET'İN MEDRESE ve MEKTEP BAĞLAMINDA EĞİTİM ve ÖĞRETİM GÖRÜŞLERİ

Elif AY

33

MUALLİM CEVDET'İN İBN BATTÛTA'YA DÜŞTÜĞÜ ZEYL

A. Sait AYKUT

51

BELGE ve FOTOĞRAFLAR

61

İÇİNDEKİLER

TARİHİ

MUALLİM CEVDETİN BİYOGRAFİSİ

7

MUALLİM CEVDETİN
ARŞİVÇİLİK FAALİYETLERİ

11

MUALLİM CEVDETİN ATATÜRK KİTAPLIĞI HAKINDA ARŞİV

15

MUALLİM CEVDETİN MÜHÜR KATKI
"ŞAKİR BİN ÖRS" KİTAPLARI VE
CUMHURİYET DÖVRÜNDE

23

MUALLİM CEVDETİN
EĞİTİM VE ÖĞRETİM GÖRÜŞLERİ
MEDRESE VE MEKTEP BAĞLAMINDA

33

MUALLİM CEVDETİN
İBN KATÜTAY'A BÜYÜK ZİYAL

37

BEDE VE FOTOGRAFLAR

47

MUALLİM M. CEVDET İNANÇALP (1883-1935)

Muallim Cevdet 7 Mayıs 1883 yılında Bolu'da doğdu. Niş'ten gelerek Bolu'ya yerleşmiş bir ailenin oğludur. İlk ve ortaokulu Bolu'da, liseyi Kastamonu'da okudu. İstanbul Hukuk Mektebi'ne devam etti. Babasının rahatsızlığı nedeniyle İstanbul Erkek Muallim Mektebi'ne yatılı olarak girdi (1901). Okulu bitirince Darüşşafaka'nın ibtidâî kısmında gece müzakereciliği ve Arapça hocalığı yaptı. Buradan istifa ederek özel konaklarda hocalık yaptı. Burhan-ı Terakki Mektebi'nde, Şemsülmekâtib'de çalıştı. Bakü İslâm Cemaati'nin davetiyle Bakü'ye gitti (1907). Orada Dârümuallimîn'in açılmasına çalıştı. Türk sarf ve nahvi dersini programa koydurdu. Bu arada Rusça ve Latince öğrendi. Barthold'la, yaz tatilinde gittiği Moskova'da Tolstoy'la görüştü. Pedagoji ve tarih araştırmaları yaptı. Ağaoglu Ahmed'in gazetesine makaleler yazdı, konferanslar verdi. Rus hükümetinin şüphesini çekmesi üzerine işine son verildi, okul kapatıldı. İstanbul'a döndü (1908). Rumelihisar'a yerleşti. Meşrutiyet döneminde açılan halk okullarından Çoban Gazi Mustafa Paşa Mektebinde fahri öğretmenlik yaptı. Avrupa'ya tahsile gitti, Cenevre'de pedagoji tahsili yaptı. Paris, Zürih, Berlin, Leipzig, Viyana, Niş, Üsküp, Selanik, Sofya'yı gezdi ve İstanbul'a döndü (1910). Dârümualliminde pedagoji hocalığına başladı. Sarf muallimi oldu (1916). Mâlumât-ı medeniye ve ictimaiye dersleri okuttu (1924). Dârümuallimîn Kütüphanesi memuru oldu (1925). İstanbul Erkek Lisesi'nde Din dersleri (1925), Robert Kolej'de Türk dili ve tarihi (1926), Erenköy Kız Lisesi'nde Farsça (1926), İstanbul Erkek Muallim Mektebi (1926), Gelenbevi Ortaokulu'nda Tarih ve coğrafya (1930), Çemberlitaş Ortaokulu'nda Türkçe öğretmenliği yaptı (1931). Sebepsiz görev değişikliği maaşının da yükseltilip indirilmesine sebep oldu. Üzüntüsünden hastalandı ve iki yıl derslerine devam edemedi. Raporunun bitiminde Başvekâlet Resmî ve Tarihî Evrak Tetkik ve Tasnif Heyeti Reisliği'ne getirildi (1932). Üç yıl çalıştı ve sihhî sebeplerle memuriyetten ayrıldı (1935). Üç ay sonra İstanbul Kütüphaneleri Tasnif Heyeti Reisliği'ne tayin edildi. Hastalığı sebebiyle bu görevini üç ay yürütebildi ve ayrıldı. On iki gün sonrada 3 Aralık 1935 tarihinde 52 yaşında öldü. Vasiyeti üzerine Edirnekapı mezarlığına Süleyman Nazif'le Ahmed Naim Bey'in mezarları arasına gömüldü.

Muallim Cevdet'in, *Büyük mecmua*, *Dergâh*, *İş*, *Yeni nesil*, *Ümmet*, *Tedrisât*, *Tedrisât-ı ibtidâiye*, *Muallimler*, *Yeni mecmua*, *Türk tarih arkeolagya ve etnografya* dergilerinde ilmi yazıları yayımlandı.

Kitapları: *Zamanımızda usûl-i inşâ ve muhâbere* (1925), *Şehnâne* (Şarkın İlyadası, 1928), *Askeri din dersleri* (1928), *Spor ruhu* (1928), *İbni Batuta'ya zeyl* (1932), *Müderris Ahmed Naim* (1935), *Tarihi sözlük* (6 forması basılabildi). *Cumhuriyet'te tarih*, *İslam terbiyesi* gibi basılmamış eserleri de vardır. Makalelerinden bir kısmı *Mektep ve medrese* (1978) adıyla kitap haline getirildi.

MUALLİM CEVDET'İN ARŞİVCİLİK FAALİYETLERİ

Ekrem TAK*

7 Mayıs 1883 tarihinde Bolu'da dünyaya gelen Muallim Cevdet, Osmanlı İmparatorluğu'nun son döneminde yetişen önemli eğitimcilerinden ve ilim adamlarındandır. Soyadı kanunundan sonra İnançalp soyismini alan Muallim Cevdet'in asıl adı Mehmet Cevdet'tir. İlk tahsilini Bolu'da, liseyi Kastamonu'da tamamlayan Muallim Cevdet, 1901 yılında İstanbul'a gelerek ilk önce Hukuk Fakültesi'ne daha sonra Darü'l-Muallimin'e (Erkek Yüksek Öğretmen Okulu) kaydolmuştur. Ailevi sebeplerden dolayı, hayata erken atılmak için Hukuk Fakültesini yarım bırakmasına rağmen Darü'l-Muallimin'e devam etmiş ve burayı birincilikle bitirmiştir.¹

Darü'l-Muallimin'den mezun olduktan sonra kısa bir süre öğretmenlik yapan Muallim Cevdet, yurt dışına çıkarak çalışmalarına ve eğitim faaliyetlerine orada da devam etmiştir (1907). Bu dönemde eğitimcilik ve pedagojik formasyon üzerine eğitim de alan Muallim Cevdet, bir sene sonra yurda dönerek öğretmenliğe devam etmiştir. Bir sene sonra (1909) tekrar bir Avrupa seyahatine çıkan Muallim Cevdet, bir yıl süren bu seyahatinde de yabancı dil çalışmalarına ağırlık vermiştir.²

1910 senesinde Türkiye'ye kesin olarak dönen Muallim Cevdet, bir dönem talebesi olduğu Darü'l-Muallimin'de öğretmenliğe başlamıştır. Tarih, Coğrafya, Fenn-i Terbiye, Sarf ve Nahiv, Malûmât-ı Medeniye ve İçtimaiye dersleri veren Muallim Cevdet'in bu konularda çeşitli gazete ve mecmualarda makaleleri de yayınlanmaya başlamıştır. Darü'l-Muallimin dışında İstanbul Erkek Lisesi (1925), Erenköy Kız Lisesi (1926), İstanbul Erkek Öğretmen Okulu (1926), Gelenbevi Ortaokulu (1930) ve daha sonra Çemberlitaş Ortaokulunda vazife yapmıştır.³

Hayat hikâyesini kısaca özetlediğimiz Muallim Cevdet'in arşivcilik alanındaki faaliyetleri ise bu tebliğimizin konusunu oluşturacaktır. Tarih ve edebiyat başta olmak üzere bir çok saha ile ilgilenen ve eser veren Muallim Cevdet'in arşivcilik faaliyetleri üzerinde daha önce bir makale neşredilmişti.⁴ Makalede ağırlıklı olarak Osmanlı Arşiv belgelerinin Bulgaristan'a satılması üzerinde durulmuş ve Muallim Cevdet'in bu konudaki çalışmaları anlatılmıştır. Makalede üzerindeki fazla durulmayan hususlar ise Muallim Cevdet'in Başbakanlık Osmanlı Arşivi'ndeki faaliyetleri ve Atatürk Kitaplığı'ndaki hususi arşivi olmuştur. Bu sebeple tebliğimizde bu konulara ağır-

* Marmara Üniversitesi Fen-Edebiyat Fakültesi Bilgi ve Belge Yönetimi Bölümü Araştırma Görevlisi.

1 Osman Nuri Ergin, *Muallim M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*, İstanbul, Bozkurt Basımevi, 1937, s. 6-10.

2 age., s. 12-14.

3 Seyhan Büyükcoşkun, "Muallim Cevdet'in Arşiv ve Arşivciliğe Hizmetleri", *Divân İlmî Araştırmalar*, 1997/1 (Yıl: II; Sayı: 3), İstanbul 1998, s. 205.

4 Seyhan Büyükcoşkun, "Muallim Cevdet'in Arşiv ve Arşivciliğe Hizmetleri", *Divân İlmî Araştırmalar*, 1997/1 (Yıl: II; Sayı: 3), İstanbul 1998, s. 203-211.

lık verilmiştir.

Muallim Cevdet özel merakından dolayı konu ayrımı yapmaksızın tarihî bütün belge ve dokümanlarla ilgilenmiştir. Henüz öğretmen olduğu yıllarda, resmî bir görevi olmaksızın arşivlerde çalışmak için mensubu olduğu kurum aracılığı ile izin almış ve araştırmalar yapmıştır.⁵ Muallim Cevdet özel olarak çalıştığı bu dönemlerde birçok notlar almış ve Osmanlı bürokrasisinin işleyişi hakkında önemli tecrübeler kazanmıştır. Bu tecrübe ileride Başvekâlet Arşivi Tasnif Heyeti Reisliği'ne getirilince çok işine yarayacaktır.

Muallim Cevdet'in arşivcilik alanında tanınması Osmanlı İmparatorluğu'na ait arşiv belgelerinin Bulgaristan'a satılması hadisesi ile olmuştur. İstanbul Defterdarlığı 1931 yılının Mayıs ayında, Maliye Arşivi evrakının bir bölümünü (yaklaşık kırk bin kilo)⁶ okkası üç kuruş on para ya Bulgaristan'a satmıştı. Kamuoyu bu haberi İbrahim Hakkı Konyalı'nın 4 Haziran 1931 tarihinde *Son Posta* gazetesindeki "Okka ile satılan kıymetli evrak meselesi" başlıklı yazısından öğrenmişti. Konyalı bu yazısında ve daha sonra yazacağı yazılarda yetkilileri bu satışı durdurmaları için göreve çağırmış, fakat muvaffak olamamıştır.

Daha sonra Muallim Cevdet olaydan haberdar olarak meselenin takipçisi olmuştur. Muallim Cevdet'in bu konudaki gayretleri hayli ilgi çekicidir. Osman Nuri Ergin, Muallim Cevdet'in hayatını ve çalışmalarını anlattığı eserinde,⁷ Konyalı'nın *Son Posta*'da bu konu ile ilgili ilk yazısının çıktığı günlerde, Muallim Cevdet'in gazeteleri takip edemeyecek kadar hasta olduğunu, haberi sonradan kendisinin verdiğini yazmıştır. Muallim Cevdet haberi duyunca çok üzülmüş ve ağlar. Ergin, Cevdet'in hâlet-i ruhiyyesini "yıldırımın vurulmuşçasına" diyerek ifade etmektedir.⁸ Muallim Cevdet hemen hazine-i evrakın bulunduğu Sultanahmet'e doğru gider. Bir müddet sonra elinde, yol boyunca çocukların ellerinden her birine beşer kuruş vererek topladığı bir takım evraklarla geri döner. Bu evraktan bazılarının mahiyetleri ise şöyledir:

1. 1096-1099-1101 senesi Viyana seferine dair yol masrafı defteri.
2. Uygurca anahtar. O gün dünyada üç müzede var idi. Bu güne kadar bile Uygurca metinleri okuyabilmek için bir anahtar çalışması yapılmamıştır.
3. Zırhlı Orhaniye'nin 1286 senesine ait mühimmat defteri.
4. Sırbistan'ın Niş kalesine ait kayıtlar.
5. Gazi Mihal'in oğlunun Plevne'deki bir vakfına ait bir kayıt.
6. 1134 senesine ait saray mutfağı defteri.
7. 1148 senesine ait önemli maliye memurlarının vergi nişanlarını içeren bir belge.
8. Şeyh Galip'in oğluna III. Selim tarafından verilen bir ferman.
9. Davut Paşa imaretine ait bir vesika.

Muallim Cevdet ilk önce dönemin başbakanı İsmet İnönü'ye bir telgraf çekerek, yapılan usulsüzlüğe "ilim ve medeniyet namına" bir son verilmesini istemiş ve belgelerin nakledilmesinin durdurulmasını sağlamıştır. Daha sonra uzunca bir mektup yazmış ve mektubuna çocuk-

5 Meşihat Arşivi'nde buna dair bir belge mevcuttur. Bu belge Meşihat Arşivi'nde tasnif numarası verilmeyen evrak arasında bulunmaktadır. Belgenin metni ve fotokopisi ekte verilmiştir.

6 *Bulgaristan'a Satılan Evrak ve Cumhuriyet Dönemi Arşiv Çalışmaları*, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1993, s. 46.

7 Osman Nuri Ergin, *Muallim M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*, İstanbul, Bozkurt Basımevi, 1937.

8 age., s. 112.

lardan topladığı evrakı da ekleyerek göndermiştir. Türk hazine-i evrakına reva görülen bu muameleyi “cinayet” olarak değerlendiren Muallim Cevdet’in Başbakanından iki isteği vardır. Birincisi hazine-i evrakın idaresinin Müze Müdürlüğü’ne bırakılması, diğeri de bu evrakın korunması ve yok olmaması için “iki satır” kanun çıkarılmasıdır.⁹

Muallim Cevdet’in bu yoğun gayretleri neticesinde iki sene sonra Bulgaristan’a satılan evrakın bir kısmı geri alınabilmiştir. Ancak bu iki sene zarfında Bulgarlar bu evrakı Viyana’dan getirttikleri Kralitz’e tasnif ettirerek ilme, tarihe ve Bulgaristan’a ait olanları ayıklamışlar ve bunların da bir kısmını, o günkü gazetelerin yazdığına göre 40 milyon Levaya Vatikan’a satmışlardır. Bulgaristan hükümeti 200 balya olarak aldığı hazine-i evrakın 51 balyasını iade etmiştir.

Muallim Cevdet’in arşivler için verdiği büyük mücadele neticesinde 8 Kasım 1932 tarihli İcra vekilleri kararı ile “Resmî ve Tarihî Evrak Tasnif Heyeti” kurulmuştur. Emekli bazı devlet memurları ve tarih meraklısı kimseler bu heyette yer almıştır. Heyetin başına da Muallim Cevdet getirilmiştir. Muallim Cevdet’in arşivcilik tarihimizde iz bırakan ilk resmî faaliyeti bu şekilde olmuştur.

Muallim Cevdet Başvekâlet Arşivinde işe başlar başlamaz amirlere arz edilmek üzere tasnif heyetinin uyması gereken kuralları ve dikkat etmesi gereken noktaları ihtiva eden 31 maddelik bir tasnif metodu raporu hazırlamıştır.¹⁰ Bu raporda hangi belge türlerinin nasıl tasnif edileceği, yer ve şahıs isimlerinin veya yabancı isimlerin nasıl yazılacağı, miktarların ve rakamların nasıl kullanılacağı konusunda tafsilatlı bilgiler yer almaktadır. Bunların içinde Muallim Cevdet’in çalışma aşkını ve heyecanını yansıtan iki madde dikkat çekicidir. Muallim Cevdet bu maddelerden birinde “Reis, icap edenlere Telhis usulünü gösterir” diyerek adeta kendini kurallarla çalışmaya bağlamak istemektedir. Diğer madde de ise, “Heyetin kuruluşundan başlayarak 17 şube teşkil ve işler âza ve katipler arasından aşağı yukarı taksim edilmişse de bir veya birkaç şubeye az vesika çıktığı zamanlar herkes birbirine yardım edecektir.” diyerek aynı aşk ve heyecanı tasnif heyetinde de görmek istemiştir.

Muallim Cevdet’in arşivcilik faaliyetlerinin en önemli bölümünü Başbakanlık Osmanlı Arşivi’ndeki çalışmaları oluşturmaktadır. Bugün Başbakanlık Osmanlı Arşivi’nde kendi adıyla Muallim Cevdet Tasnifi şeklinde isimlendirilen ve 216.572 adet belgeden oluşan büyük bir arşiv fonu bulunmaktadır.¹¹ Fondaki bu belgeler 17 konu başlığı altında tasnif edilerek katalogları çıkarılmıştır. Ancak kataloglardaki belgeler tarih sırasına göre düzenlenmemiştir. Bu konular şunlardır:

1. Adliye: 6731 belge (1 katalog defteri)
2. Askeriye: 54984 belge (8 katalog defteri)
3. Bahriye: 12743 belge (2 katalog defteri)
4. Belediye: 7597 belge (1 katalog defteri)
5. Dahiliye: 17486 belge (3 katalog defteri)
6. Darphâne: 3281 belge (1 katalog defteri)
7. Evkâf: 33351 belge (4 katalog defteri)

9 age., s. 118.

10 age., s. 134.

11 *Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi*, Ankara, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, 1992, s. 396-397.

8. Eyâlet-i Mümtaze: 1032 belge (1 katalog defteri)
9. Hariciye: 9328 belge (2 katalog defteri)
10. İktisat: 2261 belge (1 katalog defteri)
11. Maârif: 9242 belge (1 katalog defteri)
12. Maliye: 31937 belge (4 katalog defteri)
13. Nâfia: 2785 belge (1 katalog defteri)
14. Sıhhiye: 1451 belge (1 katalog defteri)
15. Saray: 9019 belge (1 katalog defteri)
16. Tımar: 8794 belge (1 katalog defteri)
17. Zaptiye: 4550 belge (1 katalog defteri)

Ayrıca bu kataloglardan 15 tanesinin indeksi çıkarılmıştır. İndeksi çıkarılan kataloglar ise şunlardır: Askeriye, Bahriye, Darphâne, Eyâlât-i Mümtâze, İktisat, Nâfia ve Tımar kataloğu.¹²

Muallim Cevdet hazine-i evrak dairesinde iki sene vazife gördükten sonra 7 Nisan 1934 tarihinde Başvekâlet Müsteşarlığı'na bir istifa mektubu yazarak, çok severek yaptığı mesleğinden ayrılmak istemiştir. Mektubunda istifa etmek istemesine neden olan 5 madde sıralamıştır. Bu maddeler şunlardır:

1. Bir tozlu evrak iğnesinden parmağı mikrop kapmış ve bir buçuk ay müddetle yara büyümüş ve doktoru tehlikeli ortamlarda çalışmasına müsaade etmemiştir.
2. Öğretmen iken net maaşı 154 lira iken, bu görevde 117 liraya tenzil olunmuştur.
3. 28 ay emeklilik haklarından mahrum kalmıştır.
4. Maarifde beraber çalıştığı emsali öğretmenler iki defa zam almışken kendisi herhangi bir zam alamamıştır.
5. Kendi ifadesi ile “bazı fena haller” çalışmaya devam ve tahammül etmesine imkan bırakmamıştır.¹³

Muallim Cevdet'in istifa mektubuna Başvekâlet'ten ertesi gün cevap gelmiş ve “İstifanıza mücib sebeplerden dördü açık ise de beşinci madde vazih olmadığından ayrılmak istediğiniz şu günlerde karanlık bir nokta kalmaması için” denerek açıklama istenmiştir. Muallim Cevdet yazdığı ikinci mektupta beşinci maddenin sebeplerini kibar bir üslup ile aktarmıştır. Muallim Cevdet manevî açıdan rahatsızdır. Tasnif heyetindeki bazı memurlara iş yaptıramamaktadır. Aynı memurlar tarihî bir çok meseleyi çözmek için kitap karıştırmak, araştırma yapmak zorunda olan Muallim Cevdet'i “Reis tasnif işi ile uğraşmıyor, boşa vakit geçiriyor” diye şaibe yayararak rencide etmektedirler. Buna ilaveten Tasnif Heyeti Reisi olarak ismini zikretmediği iki kişiye ilmî bir konuda yaptığı ihtarın karşılığında alenen hakaretlere maruz kalmıştır. Muallim Cevdet bu ve bunun gibi sebepleri sayarak mektubunun sonunda “Tarihi vesika âlimi mi, yoksa evrak kâtibi mi olduğum belli değil” diyerek kışkınlığını ifade etmiştir. Başvekâlet Müsteşarlığı Muallim Cevdet'in bu ikinci mektubuna 15 Nisan 1935 tarihinde cevap yazarak, beşinci maddeye yaptığı açıklamaları “Her memurun memuriyet hayatında ittiba etmesi zarurî bulunan esas-

12 age., s. 397.

13 Ergin, age., s. 207.

lardan olduğu izâhtan vârestedir” diyerek kabul etmemiş, ancak diğer dört maddeyi göz önüne alarak istifasını kabul etmiştir.

Muallim Cevdet, Başvekâlet Arşivi Tasnif Heyeti Reisliği’nden istifa ettikten sonra İstanbul Kütüphaneleri Tasnif Heyeti başkanlığına getirilmiştir. Ancak bu görevine de hastalığı sebebiyle devam edememiş ve maası kesilmiştir.

Muallim Cevdet’in Başbakanlık Osmanlı Arşivi’ndeki çalışmalarından başka arşivcilik tarihimize ilgili bir diğer yönü de hayatı boyunca toplamış olduğu ve İstanbul Büyük Şehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı’na bağışladığı özel arşividir. Bu arşivde çok sayıda defter, belge ve kitap bulunmaktadır.

Muallim Cevdet’in şahsî arşivinde bulunan belge ve dokümanlar titizlikle tasnif edilerek araştırmacıların kullanımına hazır hale getirilmiştir. Ayrıca bu belgelerin bir kataloğu da Ayhan Uçar ve Ayhan Gökalp tarafından yayınlanmıştır.¹⁴ Bu katalogda Muallim Cevdet’e ait belgeler dört ana grupta toplanmıştır. Birinci grup Muallim Cevdet’in öğretmenlik dönemine ait evraklardır. Bu grupta 1908–1931 seneleri arasında vazife yaptığı okullardaki öğrencilerine ait imtihan kâğıtları, ders notları, öğrencileri hakkında tuttuğu notlar ve uzun süre özel ders verdiği ve genç yaşta vefat eden bir öğrencisine ait evrak bulunmaktadır.

Muallim Cevdet’in şahsî arşivine ait ikinci grup evrak da, arşivlerde çalıştığı döneme ait evraklardır. Bunlar arasında 1932-1935 seneleri arasında Başvekâlet Resmî ve Tarihî Tetkik ve Tasnif Heyeti Reisliği ile İstanbul Kütüphaneleri Tasnif Heyeti Reisliği sırasında yaptığı çalışmalara ait notlar bulunmaktadır. Bununla beraber Muallim Cevdet’in hayatı boyunca topladığı ferman, berat, hüccet, i’lam, arıza, arzuhal, ilmuhaber türü belgeler ve Osmanlı imparatorluğuna ait defter ve resmî yazışmalar ile Şeyhülislam yazıları ve fetvaları bu grup içinde bulunmaktadır. Ayrıca 1931 senesinde Bulgaristan’a satılan evrakın peşine düştüğünde Sultanahmet civarında çocuklardan parayla satın aldığı evrak ta bu grup içindedir.

Üçüncü grupta Muallim Cevdet’in ilmi çalışmalarına ait evrak bulunmaktadır. Bu evrak arasında din, dil, edebiyat ve tarih konularında yaptığı araştırmalara ait belgeler, arşivlerden topladığı dokümanlar ve yayınlanmış ve yayına hazır eser ve makalelerinin taslakları bulunmaktadır.

Dördüncü ve son grupta ise Muallim Cevdet’in özel hayatına ait evrakı bulunmaktadır. Bu grupta fotoğraflar, kartpostallar, topladığı resim ve haritalar, özgeçmişine ait belgeler ve Tevfik Paşaya ait belgeler ve özel mektuplar bulunmaktadır.

Muallim Cevdet Arşivi’nde ikinci grup içinde bahsedilen ferman, berat, vakfiye, silsilename, icazetname türü belgelerden 55 tanesinin kataloğu ve belgelerin fotoğrafları ayrıca Hüseyin Türkmen tarafından da yayınlanmıştır.¹⁵ Bu belgeler Osmanlı Tarihinin en değerli belgeleri arasında bulunmaktadır. Bilindiği üzere Osmanlı Tarihi’nin erken dönemlerine ait belgelerden günümüze ulaşabilenler çok az sayıdadır. Mesela Osman Gazi dönemine ait hiçbir belge günümüze ulaşmamıştır. Orhan Gazi dönemine ait belgelerden günümüze sadece iki orijinal vakfiye ulaşmıştır. Bunlardan birisi Orhan Gazi’nin Mekece vakfiyesi olup Muallim Cevdet Arşivi’nin en değerli belgeleri arasında yer almaktadır. H. 724/ m. 1324 tarihli bu vakfiye Farsça’dır. Yazı cinsi İsmail Hakkı Uzunçarşılı tarafından Neshi Selçukî, Ekrem Hakkı Ayverdi

14 Ayhan Gökalp, Ayhan Uçar, *Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet Evrakı Kataloğu*, İstanbul, İstanbul Büyük Şehir Belediyesi, Kültür İşleri Daire Başkanlığı, Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 1994.

15 Hüseyin Türkmen, *Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet Ferman-Berat ve Vakfiyeleri Alfabetik Kataloğu*, İstanbul, İstanbul Büyük Şehir Belediyesi, Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 2001.

tarafından Kalem-i Reyhanî olarak gösterilmiştir.¹⁶

Muallim Cevdet Arşivi'ndeki ikinci önemli bir vakfiye de, Murat Hüdavendigâr'ın Bursa İmareti vakfiyesidir. Buradaki belge h. 787/ m. 1385 tarihinde düzenlenmiş vakfiyenin h. 820/ m. 1417 tarihinde istinsah edilmiş bir nüshasıdır.¹⁷

Osmanlı hanedanına ait vakfiyelerden tarihçe en eskilerinden olan bir diğeri de Mehmet Çelebi'nin Bursa'daki Yeşil Cami-i Şerif Vakfiyesi olup, bu belge de Muallim Cevdet Arşivi'nde bulunmaktadır. H. 822/ m. 1419 tarihli olan bu vakfiye 259 satırdır ve Arapça olarak düzenlenmiştir.¹⁸

Muallim Cevdet Arşivi'ndeki vakfiyeler arasında Osmanlılardan önce düzenlenmiş olanları da bulunmaktadır. Bunlardan Ali b. Süleyman'ın h. 669/ m. 1271 tarihli vakfiyesi Antalya'da düzenlenmiştir. 97 satır olan bu vakfiye Sülüsle yazılmış olup sonunda kırk kadar şahidin imzası bulunmaktadır.¹⁹

Muallim Cevdet Arşivi'ndeki önemli belge gruplarından bir bölümünü de icazetnameler oluşturmaktadır. İcazetnameler içinde Şeyh Ebu'l-Vefa hazretlerinin halifelerinden Şeyh Ebû Bekir Bustî'ye verdiği icazetname dikkat çekicidir.²⁰

İcazetnamelerin dışında Silsilenameler de (Nesepnameler) arşivin en değerli ve orijinal belge gruplarını oluşturmaktadır. Bu belge grubunda ise, farklı tarihlerde düzenlenmiş Hz. Adem'den farklı padişahlar dönemine kadar gelen 6 adet silsilename bulunmaktadır.

Arşivdeki ilginç belge gruplarından birini de Müneccimbaşılar tarafından hazırlanan ve namaz saatlerini gösteren takvimler oluşturmaktadır. Bu takvimlerden bir tanesi h. 1186/ m. 1772 - h. 1272/ m. 1856 seneleri arasında İstanbul'un 84 senelik namaz vakitlerini gösteren Rûznâme'dir. Renkli, tezhipli ve metin kenarları altın yaldızlı bu takvim Muallim Cevdet özel arşivinin nadir evrakından birisidir.²¹

1935 senesinde vefat eden Muallim Cevdet 52 yıllık ömrünün tamamını ilme, eğitime ve okumaya harcamıştır. Yüzlerce öğrenci yetiştiren, birçok çalışmaya imza atan, bir o kadarını da taslak halinde bırakan, elinden sayısız evrak ve belge geçen Muallim Cevdet, vefatından sonra Türk milletine miras olarak yaklaşık 50 cilt tutacak kadar vesika, 500 nadir yazma eser ve 10.000 cilt basma kitap bırakmıştır. Bununla beraber Türk milletine en büyük hizmeti, zamanında yetkililerin kıymetini bilmediği tarihî belgelerin, ülkenin geleceği için ne kadar önemli olduğunu anlatarak bu arşivlerin Türk milletine mâl edilmesi olmuştur.

Muallim Cevdet karşılaştığı her bilgi ve belgeyi not eden bir insandır. Yazdığı her mektubun bir nüshasını kopya etmiş, üzerlerine de o konu ile ilgili olarak meydana gelen gelişmeleri not etmiştir. Tasnif Heyeti Reisi iken mesai arkadaşlarının sorduğu soruları ve kendisinin verdiği cevapları dahi not etmiştir. Bu notlardan çok ilginç olan birisini burada nakletmek istiyorum:

“Mümtez Bey bir vesika gönderdi. Akkirman malumdur. Camkirman neresidir? Bilmiyorum cevabını verdim. Özi'nin nam-i kadimidir dedi. Teşekkür ederim, mülâhaza hanesine kay-

16 age., s. 32.

17 age., s. 29.

18 age., s. 24.

19 age., s. 42.

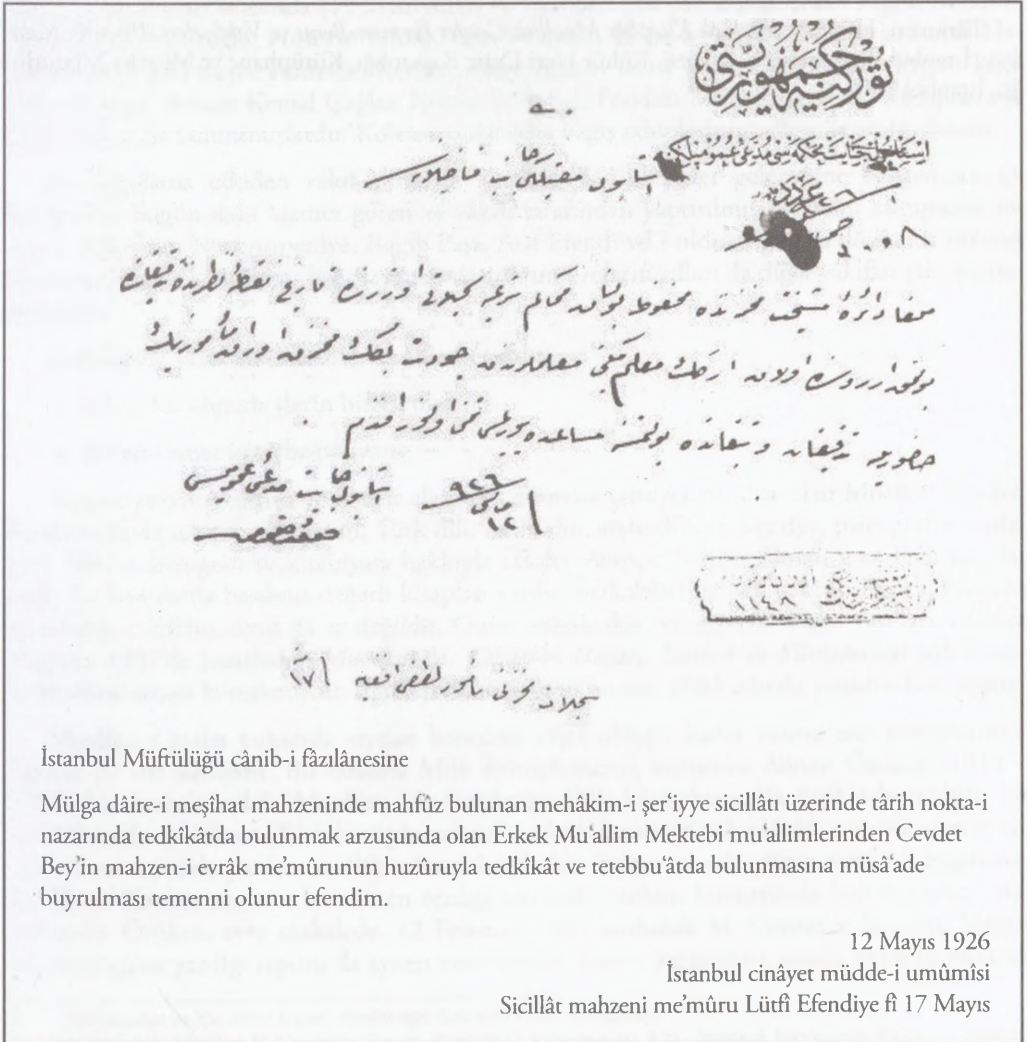
20 age., s. 17.

21 age., s. 34.

dediniz diye rica ettim.”

Sadece bu not bile Muallim Cevdet'in işini hangi duygularla yaptığını anlatmaya kâfidir. Zira kurtarılması gerektiğine inandığı kitap, tarihî bir belge veya tarihî bir eser için hemen harekete geçerek yetkililere mektuplar yazmış ve “Maaş istemiyorum bana izin veriniz, imkan tanıyınız bu işi ben yapayım” diyerek samimiyetini göstermiştir. Ancak ne yazık ki, kıymeti bir türlü anlaşılmayan Muallim Cevdet öğretmenlikten de, kendisinin üstün gayretleri ile kurulan Başvekâlet Arşivi'nin Tasnif Heyeti Reisliği'nden de maaşı yetmediği için istifa etmek zorunda kalmış ve milletimize mahsus kadirbilmezlik ve vefasızlık hislerinin son mağdurlarından bir hal-kayı teşkil etmiştir.

EK: 1

İstanbul Müftülüğü cânib-i fâzılânesine

Mülga dâire-i meşihat mahzeninde mahfûz bulunan mehâkim-i şer'iyye sicilâtı üzerinde târih nokta-i nazarında tedkikâtda bulunmak arzusunda olan Erkek Mu'allim Mektebi mu'allimlerinden Cevdet Bey'in mahzen-i evrâk me'mûrunun huzûruyla tedkikât ve tetebbu'âtda bulunmasına müsâ'ade buyrulması temenni olunur efendim.

12 Mayıs 1926

İstanbul cinâyet müdde-i umûmîsi
Sicillât mahzeni me'mûru Lütfi Efendiye fî 17 Mayıs

BİBLİYOGRAFYA

Başbakanlık Osmanlı Arşiv Rehberi, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1992.

Bulgaristan'a Satılan Evrak ve Cumhuriyet Dönemi Arşiv Çalışmaları, Başbakanlık Devlet Arşivleri Genel Müdürlüğü, Osmanlı Arşivi Daire Başkanlığı, Ankara 1993.

Büyükcoşkun, Seyhan, "Muallim Cevdet'in Arşiv ve Arşivciliğe Hizmetleri", *Divân İlmî Araştırmalar*, 1997/1 (Yıl: II; sayı: 3), İstanbul 1998, s. 203-211.

Ergin, Osman Nuri, *Muallim M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*, Bozkurt Basımevi, İstanbul 1937.

Gökalp, Ayhan; Uçar, Ayhan, *Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet Evrakı Kataloğu*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Kültür İşleri Daire Başkanlığı, Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, İstanbul 1994.

Türkmen, Hüseyin, *Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet Ferman-Berat ve Vakfiyeleri Alfabetik Kataloğu*, İstanbul Büyükşehir Belediyesi, Kültür İşleri Daire Başkanlığı, Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, İstanbul 2001.

MUALLİM CEVDET'İN ATATÜRK KİTAPLIĞI'NDAKİ ARŞİVİ

Nail BAYRAKTAR*

İstanbul Büyükşehir Belediyesi Atatürk Kitaplığı'nın (önceki adı ile Belediye Kütüphanesi'nin) kuruluş hazırlıkları sırasında (1930'lu yıllar) ve sonraları pek çok kişi (Osman Ergin, Muallim Cevdet, Ziya Emiroğlu, Hüseyin Pektaş, Talat Bayrakçı, Cihat İren, Ali Ulvi Ermiş, İsmail Habib Sevik, Halid Bayrı, Fahrettin Kerim Gökay, Ahmet Kutsi Tecer, Hasan Cafer Ergin, Tarkan Zafer Tunaya, Behçet Kemal Çağlar, Kemal Salih Sel, Feridun Metin Nigar vd.) kütüphaneye kitap bağışında bulunmuşlardır. Koleksiyonlar hâlâ bağış sahiplerinin adları ile anılmaktadır.

Bu uygulama eskiden vakıf suretiyle kurulan kütüphaneler geleneğine benzemektedir. İstanbul'da bugün dahi hizmet gören ve vâkıfı tarafından yaptırılmış müstakil kütüphane binaları (Köprülü, Nuruosmaniye, Ragıp Paşa, Âtîf Efendi vd.) olduğu gibi, o dönemde mevcut bir kütüphaneye kitaplarını bağışlayanlar da çoktur. Onların adları da diğer vâkıflar gibi korunmaktadır.

Sözlüklerde vâkıf kelimesinin iki anlamı vardır:

1. Bilen; bir konuda derin bilgisi olan
2. Bir şeyi hayır işine bağışlayan

Geçen yüzyılın eğitim ve kültür alanında mümtaz şahsiyetlerinden olan Muallim Cevdet, bu iki vâkıfa da sahipti. O; eğitim, Türk dili, tarih, din, arşivcilik, etnografya, paleografya, pedagoji, folklor, biyografi ve kitabiyata hakkıyla vâkıftı. Arapça, Farsça, Almanca ve Fransızca bildirdi. Bu konularda basılmış değerli kitapları vardır; makaleleri de pek çoktur. Ayrıca, yazmayı tasarladığı eserlerin sayısı da az değildir. Onun anlatmakla bitmeyecek üstün vasıfları, Osman Ergin'in 1937'de hazırladığı *Muallim M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi* adlı kitapta etraflıca ortaya konulmuştur. İlgililerce çok aranan bu eser 2005 yılında yeniden basılmıştır.¹

Muallim Cevdet yukarıda sayılan konulara vâkıf olduğu kadar yazma eser kütüphaneciliğinde de söz sahibidir. Bu hususta Milli Kütüphanenin kurucusu Adnan Ötügen (1911 – 1972) bir makalesinde² “Muallim M. Cevdet'in Türk kütüphanecilik tarihinde mühim bir mevki vardır. Merhum, Türk kütüphanelerinin ıslahı, bunlara lâıyk oldukları ehemmiyetin verilmesi mevzuunda yazıları ve fiilî mücadelesiyle bir ihtiram mevki ihraz etmiş, Kütüphaneler Tasnif Komisyonu'nda kısa süren reisliği sırasında mühim hizmetlerde bulunmuştur.” demektedir. Ötügen; aynı makalede, 12 Temmuz 1935 tarihinde M. Cevdet'in İstanbul Maarif Müdürlüğü'ne yazdığı raporu da aynen neşretmiştir. Rapor, yazmaların tasnifi ve bu işi yapacak

* Kütüphaneler ve Yayınlar Genel Müdürlüğü Emekli Müdür Yardımcısı.

1 Osman Ergin, *Muallim M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri Ve Kütüphanesi*, 2.bs., İstanbul, Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 2005. XVI, 746, 96, [6] s., resimli.

2 Adnan Ötügen, “Muallim M. Cevdet'in yazmaların tasnifi hakkında mühim bir raporu”, *Türk Kütüphaneciler Derneği Bülteni*, 1954 III, (2), s. 185-199.

olan İstanbul Kütüphaneleri Tasnif Komisyonu hakkındadır ve hayli uzundur. Bunun bir yerindeki şu cümle pek çarpıcıdır: “Bu köklü meseleler halledilmedikçe ve kütüphanecilik gibi, hocalığın çok üstünde olan ve çünkü tarihçileri, edebiyatçıları, felsefecileri, fencileri ve binaenaleyh hocaları yetiştirecek en birinci vasıta olan kütüphanelerimizin tasnif kadrosuna bir ilk mektep haysiyeti kadar haysiyet verilmedikçe ne türlü metottan bahsedilirse edilsin hükmü üç gündür.”

Muallim Cevdet bu cümlenin ardından “Daha geçen gün Dolmabahçe Sarayı’nda Tarih Cemiyeti toplantısında (mühim yazmalar aynen basılmadıkça, Türk tarihi ve Türk medeniyetinin kaynaklarını teşkil eden bu hazineler ortaya konmadıkça hakiki bir şey yapılmış olamayacağı) açıktan açığa söylendi.” dedikten sonra Komisyon’un iş metodunu açıklamaktadır. Bu bölümde özellikle tasnif metodu üzerinde uzun uzun durmakta ve raporunu katalog fişi örnekleriyle sona erdirmektedir.

Yazma eserlere bu kadar gönülden bağlı olan Muallim Cevdet’in en büyük merakı kitap biriktirmek ve belge toplamaktır. Bu onda tutkudan da öte, adetâ bir hastalık halindedir. Yaşı ilerleyip bedenen hastalandığı zaman da bu defa topladığı eserleri nereye vakfedeceği onu düşündürmeğe başlamıştır. Hayatının anlatıldığı o hacimli kitaptan öğrendiğimize göre (s. 342-343) Muallim Cevdet ufak büyük beş vasiyetname bırakmıştır.

Bunların birinde: “Ben ne kazandımsa kitaba, nefaise ve tarihi eserlere feda etmiş bir adamım. Maaşım bunları tedarike imkân vermezdi. Lâkin Hidiv-i esbak Abbas Paşa’nın kerimesi merhume Fethiye Hanımefendi beni yalısında yetiştirdiği Nejat Bey isminde bir gence mürebbi tayin etti. Sa’yimi gördükçe beni himaye eyledi. Nejat Bey’in senâları neticesinden olacak ki bana beş altı sene içinde pek çok para verdi.” diyor ve Nejat’ın hatırasında da “bu paranın iki bin liraya kadar çıktığını ve en nefis, en kıymetli kitapları bu sayede aldığını” söylüyor.

Diğer bir vasiyetnamesinde ise şöyle yazmaktadır: “İnsan hiçbir gün ölümden gâfil olmamalı. Bir şey terketmeyenler ölümü düşünmeseler de zararı yoktur. Fakat benim gibi Allah sayesinde bir çok kitaba ve koleksiyonlara mâlik adamlar ansızın vefatlarında bu metrûkâtın satılmamasını iyice tesbitten sonra İstanbul’da bir müzeye veya itinalı bir kütüphaneye vakfedilmesini dostlarına peşinden tavsiye etmeli. Ben, mektupçu Osman Bey, kitapçı Raif Bey, Doktor Süheyl Bey, Muallim Hafız Kemal Bey, kitapçı Hafız Ahmet Efendi gibi birinci sınıf dostlarıma daima vasiyetimi tekrar ederim. Vefatımda kitaplarım ve metrûkâtım bu zatların himmeti ile vakfedilmeli.”

En son vasiyetnamesinde de: “Bütün kitap ve sairem Beyazıt Belediye Müze ve Kütüphanesi’ne vakfedilmelidir” diyordu. Ölümünden iki üç ay önce onları hazırlamış ve yakın dostu Osman Ergin paketleri kütüphaneye taşıtmıştır. Kitaplardan başka Muallim Cevdet’in zarflar içinde muhafaza ettiği evrakı da kütüphaneye intikal etmiştir.

Kitapları, kütüphanede Eski Harfli Kitaplar, Yabancı Dil Kitaplar ve Yazma Kitaplar koleksiyonları olarak kaydedilmiş ve katalog fişleri yazılarak okuyucuların istifadesine sunulmuştur.³

Koleksiyonlar içinde okuyucuların en çok yararlandığı yazma kitaplardır. Bu değerli eserleri kütüphanenin açıldığı tarihten (10.7.1939) itibaren yerli ve yabancı araştırmacılar sürekli tetkik etmiş, yayımladıkları birçok kitapta ve makalede onların adları geçmiştir.

Muallim Cevdet’in vakfettiği bu yazmaları ilim âlemine daha geniş çapta duyurmak amacı

3 M. Orhan Durusoy (haz.), *İstanbul Belediye Kütüphanesi Alfabetik Kataloğu I: Osman Ergin Kitapları (Arapça ve Farsça basma eserler)*, İstanbul, İstanbul Belediye Kütüphanesi Müdürlüğü, 1953.

ile 1998 yılında matbu kataloğu yayınlanmıştır.⁴ Katalogda risalelerle birlikte 1069 eser tanıtılmıştır. Kitap Adları Dizini ile Konu Dizini'ne bakıldığında; Türk edebiyatı ve tarihi konusunda pek çok eser bulunduğu görülür. Vakıfnameler büyük bir yekûn tutar. Türkçe manzum eserlerin 27 adedi divandır. Bunlardan Babürşah (h. 888 – 937)'in, Cem Sultan (h. 864 – 900)'ın, İbrahim Bey'in, Pertev Paşa (h. 1200 – 1253)'nın divanları önemli olanlarıdır. İstinsah Tarihleri Dizini'ne bakıldığında da Hicrî VIII. yüzyıl ile IX. yüzyılda yazılmış hayli esere rastlanır.

Vakıfnamelerden Kara Osman zade Hüseyin Tevfikî'nin Bergama ve civarındaki camilere ait K.353 numarada kayıtlı vakıfnamesi nefis bir yazmadır. Aynı ailenin öbür fertlerinin vakfiyeleri Prof. Dr. Münir Aktepe tarafından *Vakıflar Dergisi*'nde tanıtılmıştır.⁵

Diğer şahısların (Hayrünissa Hanım, Hatice Bezmitab Hanım, İvaz Mehmed Paşa'nın hafidesi Emine Hanım, Müstedam Çavuş vd.) vakıfnameleri ile Ankara, Bolu, Bursa, İstanbul, Kastamonu, Kayseri, Sinop vd. vakıflarına dair defterler, ayrıca timar defterleri, nüfus ve vergi defterlerinin hepsi incelenmeğe değer niteliktedir.

Bu arada *Kitab-ı Bahriye*'den de bahsetmeden geçemeyiz. Piri Reis (h. - 962)'in bu meşhur eserinin kütüphanede O.30 numarada kayıtlı h. 1093 yılında istinsah edilmiş olan ve 338 yaprakta 226 adet harita bulunan nüshası meslektaşımız Mine Esiner Özen tarafından bir dergide tanıtılmıştır.⁶ Yazar bu makalesinde, *Kitab-ı Bahriye*'nin dünyada –26'sı Türkiye'de olmak üzere– 42 nüshasını tesbit ettiğini bildirmekte ve “Burada, Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet O.30 numarada kayıtlı olduğu halde, yerli ve yabancı araştırmacıların ulaşamadığı, yurtiçi ve yurtdışındaki araştırmalarda gözden kaçmış bir *Kitab-ı Bahriye* nüshasını tanıtmaya çalışacağız.” demektedir.

Muallim Cevdet hayatı boyunca meydana getirdiği nadide koleksiyonuna ilmî bakımdan güzide yazma kitapları kattığı gibi, sanat değeri yüksek olan nefis eserleri de dahil etmiştir.

Kitap yanında evrak biriktirmenin Muallim Cevdet'in en büyük merakı olduğu yukarıda belirtilmişti. İşte onun kütüphaneye vakfettiği evrakın kataloğu da 1994 yılında yayımlanmış ve araştırmacılara sunulmuştur.⁷ Özel şahıs arşivlerinden biri olan Muallim Cevdet arşivinin bu kataloğu dört ana grupta toplanmıştır:

- A. Öğretmenlik dönemine ait evrak
- B. Arşivde çalıştığı döneme ait evrak
- C. Bilimsel çalışmalarına ait evrak
- D. Özel merakına ve özel hayatına ait evrak

Bunlar arasında neler yoktur!

- 01.15 İslam Tarihi dersine ait sınav kağıtları (21 adet)
- 02.08 Türkçe dersi not defteri (31 varak)
- 02.39 Öğrencilerin geçirmiş oldukları hastalıkları yazdıkları notlar (17 varak)

4 Nail Bayraktar (haz.), *Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet Yazmaları Alfabetik Kataloğu*, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 1998. VI, 162 s. 8 resim.

5 Münir Aktepe, “Kara Osman zade Mustafa Ağa, Osman Ağa ve Mehmed Ağa'nın vakfiyeleri” (sırasıyla), *Vakıflar Dergisi*, IX (1971), s. 367 – 68; X (1973), s. 161 – 75; XI (1979), s. 57 – 66.

6 Mine Esiner Özen, “Kitab-ı Bahriye'nin fark edilmiş bir nüshası”, *Antik ve Dekor*, sayı: 50, Ocak 1999, s. 174 – 176.

7 Ayhan Gökçalp, Ayhan Uçar (haz.), *Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet Evrakı Kataloğu*, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 1994, 143 s.

1998 yılında matbu kataloğu yayınlanmıştır.⁴ Katalogda risalelerle birlikte 1069 eser tanıtılmıştır. Kitap Adları Dizini ile Konu Dizini'ne bakıldığında; Türk edebiyatı ve tarihi konusuna pek çok eser bulunduğu görülür. Vakıfnameler büyük bir yekûn tutar. Türkçe manzum eserin 27 adedi divandır. Bunlardan Babürşah (h. 888 – 937)'ın, Cem Sultan (h. 864 – 900)'ın, rahim Bey'in, Pertev Paşa (h. 1200 – 1253)'nın divanları önemli olanlarıdır. İstinsah Tarih-i Dizini'ne bakıldığında da Hicrî VIII. yüzyıl ile IX. yüzyılda yazılmış hayli esere rastlanır.

Vakıfnamelerden Kara Osman zade Hüseyin Tefviki'nin Bergama ve civarındaki camilere ait 353 numarada kayıtlı vakıfnamesi nefis bir yazmadır. Aynı ailenin öbür fertlerinin vakfiyele-Prof. Dr. Münir Aktepe tarafından *Vakıflar Dergisi*'nde tanıtılmıştır.⁵

Diğer şahısların (Hayrünissa Hanım, Hatice Bezmitab Hanım, İvaz Mehmed Paşa'nın hafizi Emine Hanım, Müstedam Çavuş vd.) vakıfnameleri ile Ankara, Bolu, Bursa, İstanbul, Kasımonu, Kayseri, Sinop vd. vakıflarına dair defterler, ayrıca timar defterleri, nüfus ve vergi defterlerinin hepsi incelenmeğe değer niteliktedir.

Bu arada *Kitab-ı Bahriye*'den de bahsetmeden geçemeyiz. Piri Reis (h. - 962)'in bu meşhur serinin kütüphanede O.30 numarada kayıtlı h. 1093 yılında istinsah edilmiş olan ve 338 yaprakta 226 adet harita bulunan nüshası meslektaşımız Mine Esiner Özen tarafından bir dergide anıtılmıştır.⁶ Yazar bu makalesinde, *Kitab-ı Bahriye*'nin dünyada -26'sı Türkiye'de olmak üzere- 42 nüshasını tesbit ettiğini bildirmekte ve "Burada, Atatürk Kitaplığı, Muallim Cevdet O.30 numarada kayıtlı olduğu halde, yerli ve yabancı araştırmacıların ulaşamadığı, yurtiçi ve yurtdışındaki araştırmalarda gözden kaçmış bir *Kitab-ı Bahriye* nüshasını tanıtmaya çalışacağız." demektedir.

Muallim Cevdet hayatı boyunca meydana getirdiği nadide koleksiyonuna ilmî bakımdan şüide yazma kitapları kattığı gibi, sanat değeri yüksek olan nefis eserleri de dahil etmiştir.

Kitap yanında evrak biriktirmenin Muallim Cevdet'in en büyük merakı olduğu yukarıda belirtilmişti. İşte onun kütüphaneye vakfettiği evrakın kataloğu da 1994 yılında yayımlanmış ve araştırmacılara sunulmuştur.⁷ Özel şahıs arşivlerinden biri olan Muallim Cevdet arşivinin bu kataloğu dört ana grupta toplanmıştır:

- A. Öğretmenlik dönemine ait evrak
- B. Arşivde çalıştığı döneme ait evrak
- C. Bilimsel çalışmalarına ait evrak
- D. Özel merakına ve özel hayatına ait evrak

Bunlar arasında neler yoktur!

- 01.15 İslam Tarihi dersine ait sınav kağıtları (21 adet)
- 02.08 Türkçe dersi not defteri (31 varak)
- 02.39 Öğrencilerin geçirmiş oldukları hastalıkları yazdıkları notlar (17 varak)

4 Nail Bayraktar (haz.), *Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet Yazmaları Alfabetik Kataloğu*, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 1998. VI, 162 s. 8 resim.

5 Münir Aktepe, "Kara Osman zade Mustafa Ağa, Osman Ağa ve Mehmed Ağa'nın vakfiyeleri" (sırasıyla), *Vakıflar Dergisi*, IX (1971), s. 367 – 68; X (1973), s. 161 – 75; XI (1979), s. 57 – 66.

6 Mine Esiner Özen, "Kitab-ı Bahriye'nin fark edilmiş bir nüshası", *Antik ve Dekor*, sayı: 50, Ocak 1999, s. 174 – 176.

7 Ayhan Gökalp, Ayhan Uçar (haz.), *Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet Evrakı Kataloğu*, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediyesi Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 1994, 143 s.

- 06.21 Üstad Avni Bey'in divanı hakkında bir yazı
- 02.36 1200 – 1316 seneleri arasında devletin kurduğu okulların listesi
- 24.24 Bir kumaş mendil üzerine basılmış Sivas haritası
- 21.03 M. Cevdet'in Tasnif Heyeti reisi iken vesikalarda geçen tarihi terim ve kelimelerin anlamlarını yazdığı fihrist (200 varak)
- 31.02 Vidin kalesi muhafazası ile ilgili tahrirat
- 36.05 Kocaeli Sancağı'na ait cebe defteri (10 varak)
- 38.11 1092 tarihli İstanbul Kadısı'nın belediye iskeleleri tarifesi ile ilgili defteri (4 varak)
- 40.24 18 Muharrem 1126 tarihli Edirne ve İstanbul arasındaki köprülerin tamiriyle ilgili muhasebe defteri (4 varak)
- 12.25 Küçük yaştaki çocukların sokaktaki dış etkenlerden nasıl etkilenip, ahlâklarının nasıl bozulduğuna dair gözlemleri (2 varak)

Muallim Cevdet evrakı içinde fotoğraflar da bulunmaktadır. Bunlar katalogun 109–114. sayfalarında sıralanmıştır. Aralarında Edirnekapı ve Karagümrük civarını gösteren 14 adet, 1929'da çekilmiş Vefa caddesini gösteren 2 adet, Dolmabahçe eski tiyatro binasına ait 5 adet fotoğraf ile İstanbul'daki bazı ilkokullara ait fotoğraflar mevcuttur. Katalogun son kısmında (s. 122-124) kendi özgeçmişine ait belgeler vardır.

Muallim Cevdet'in Atatürk Kitaplığı'ndaki yazma kitap ve evrakını araştırmacılara duyurmak amacı ile yayımlanan katalogların üçüncüsü ferman-berat ve vakfiyelere dairdir.⁸ Bunların içinde Gazi Umur Bey vakfiyesi ile Sultan Orhan Gazi'nin Mekece vakfiyesi dikkat çekicidir. Birincisinin sonunda Gazi Umur Bey'in vakfettiği 126 kitabın listesi vardır. İkincisi h. 724/ m. 1324 tarihli bir vakfiye olup, 1941 yılında Ord. Prof. İsmail Hakkı Uzunçarşılı tarafından tenkidli neşri yapılmıştır.⁹

Muallim Cevdet'in diğer bir koleksiyonu olan Osmanlıca basma kitaplar 3039 adettir. Bunlardan katalog fişleri aracılığı ile yararlanılmaktadır. Bibliyografik künyelerin bilgisayar ortamına aktarılması işlemi de bitmek üzeredir.

Arapça ve Farsça matbu kitapları ise, kütüphanenin eski müdürlerinden (1952 – 1976) M. Orhan Durusoy'un hazırladığı katalogda, Belediye kitapları (Arapça, Farsça basma eserler) ile birlikte yer almıştır.¹⁰

Muallim Cevdet'in vakfettiği basma kitaplardan yabancı dil olanlar da büyük bir yekûn teşkil etmektedir. Bunların toplam sayısı kayıtlara göre 4626'dır. Hepsinin yazar adına ve kitap adına göre katalog fişleri yazılmıştır. Okuyucular bu sayede aradıkları bir esere kolayca ulaşmaktadır.

Muallim Cevdet öğrencilerinden Nejat'ın 200 kadar kitabını kendi sağlığında kütüphaneye vakfetmiştir.¹¹ Bunlar Mektep Kitapları adıyla kayıtlıdır.

8 Hüseyin Türkmen (haz.), *Atatürk Kitaplığı Muallim Cevdet Ferman-Berat ve Vakfiyeleri Alfabetik Katalogu*, İstanbul, İstanbul Büyükşehir Belediye Başkanlığı Kütüphane ve Müzeler Müdürlüğü, 2001. VI, 58 s. 16 resim.

9 İsmail Hakkı Uzunçarşılı, "Gazi Orhan Bey vakfiyesi", *Belleten*, V/19 (Temmuz 1941), s. 277 – 288.

10 M. Orhan Durusoy (haz.), *İstanbul Belediye Kütüphanesi alfabetik katalogu II: Belediye ve M. Cevdet kitapları (Arapça ve Farsça basma eserler)*, İstanbul, İstanbul Belediye Kütüphanesi Müdürlüğü, 1954. 6, 155 s.

11 Ergin, age., s. 86.

Son koleksiyon dahil bütün eserler kütüphanede yıllardan beri özenle korunmaktadır. Onarıma muhtaç olanlar Kitap Restorasyon Atölyesinde aslına uygun olarak onarılmıştır. Yazma kitapların tamamının mikrofilmli çekilmiş olup, dijital ortama aktarılmaları çalışması da sona yaklaşmaktadır. Bu sayede araştırmacılar yazma eserleri bilgisayar ortamında inceleyebilmektedir.

Sonuç olarak şunu söyleyebiliriz: Muallim Cevdet'in 1935 yılında Belediye Kütüphanesi'ne, bugünkü adıyla Atatürk Kitaplığı'na bağışladığı nadir yazma ve basma kitapları ile değerli evrakının her bir yaprağı korunmuş, kataloglar vasıtasıyla hepsi araştırmacılara duyurulmuş ve yıllarca okuyucular bunlardan istifade etmiştir. Bundan sonra da teknolojinin sağladığı imkanlarla ve görevlilerin gayreti ile daha fazla okuyucu, daha çok eseri inceleme fırsatı bulacaktır.

The following table lists the names of the individuals who were members of the committee during the year 1974. The names are listed in alphabetical order of their last names.

The following table lists the names of the individuals who were members of the committee during the year 1974. The names are listed in alphabetical order of their last names.

The following table lists the names of the individuals who were members of the committee during the year 1974. The names are listed in alphabetical order of their last names.

The following table lists the names of the individuals who were members of the committee during the year 1974. The names are listed in alphabetical order of their last names.

The following table lists the names of the individuals who were members of the committee during the year 1974. The names are listed in alphabetical order of their last names.

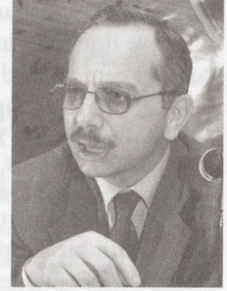
The following table lists the names of the individuals who were members of the committee during the year 1974. The names are listed in alphabetical order of their last names.

The following table lists the names of the individuals who were members of the committee during the year 1974. The names are listed in alphabetical order of their last names.

The following table lists the names of the individuals who were members of the committee during the year 1974. The names are listed in alphabetical order of their last names.

The following table lists the names of the individuals who were members of the committee during the year 1974. The names are listed in alphabetical order of their last names.

CUMHURİYET DEVRİNDE “ASKERE DİN DERSİ” KİTAPLARI ve MUALLİM CEVDET’İN MÜHİM KATKISI

Prof. Dr. İsmail KARA*

Askerî okul talebeleri veya erat başta olmak üzere ordu mensupları için dinî bilgiler ve “maneviyat” dersleri veren kitapların müstakil bir eser türü olarak ortaya çıkışının tarihi çok eskilere gitmez. Yeniçeriler dahil olmak üzere ordu mensupları ve geçici süreler içinde askerlik hizmeti yapan kişiler de genellikle diğer kişiler gibi geleneksel eğitim kurumlarında, camide, tekkede, sibyan mektebinde, medresede, ailede, köy odasında... dinî kültürlerini alır, mânevî şahsiyetlerini kazanırlardı. Fakat ıslahat hareketlerine paralel olarak teşekkül eden askerî mühendishanelerde, çok daha sonraları askerî rüşdiyelerde şu veya bu ölçüde modern eğitime muhatap olmuş ve yeni askerî talimlerle yetişmiş ordu mensuplarının yeterli din kültürü almalarına, dinî emir ve yasaklara uymalarına dair tedbirlerin daha ciddiyetle ele alındığını görüyoruz. Başka bir ifade ile söylersek ordu mensuplarının modern bilgi ve techizatla mücehhez olduğu kadar dindar ve ahlâklı olması da isteniyordu.

1. İlk Tezahürler

Ali Birinci'nin tesbitlerine göre matbu ilk dinî risâle Birgivi Mehmet Efendi tarafından telif edilen ve çokça okunduğu için yazma nüshaları da mebzûl miktarda bulunan *Vasiyetnâme*'dir. Baskı masraflarını Hatice Sultan'ın karşıladığı ve Cemaziyelahir 1218 / Eylül - Ekim 1803'te basılan bu eser, kolay ve yanlışsız okunmasını sağlamak amacıyla harekeli neşredilmiştir. Eserin erken bir tarihte ve harekeli olarak basılmasının en önemli sebebi askerî mektep talebeleri ve ordu mensuplarıncı okunması istenen bir ilmihal kitabı olarak tercih edilmiş olmasıdır. Nitekim hem Nizam-ı Cedid'in kendi mevzuatında hem de bu teşebbüslerden bahseden tarih kaynaklarında *Birgivi Vasiyetnâmesi* ders adı veya okuma metni olarak ismen tasrih edilmektedir:

“Ve neferat[ın] evkât-ı hamseyi [beş vakit namazı] cemaatle eda eylemeleri ve *Birgivi Risâlesi*’ni ve avama lazım olacak kadar mesâil-i diniye [dinî malumat] öğrenmeleri zımnında kezâlik her bölüğe birer imam tayin [edilmesi]...” (*Tarih-i Cevdet*).

“Beş vakit cemaatle kıyam [namaz kılmak] ve *Birgivi Risâlesi*'nden teallüm-i akâid-i diniye [dinî akideleri öğrenmek] lazime-i guzât-ı İslâm [Müslüman asker gazilere lüzumlu] olmağla” (Veli Efendizâde kâhyası Said Efendi *Tarih*'i).¹

Yeniçeriliğin ilga edildiği yıl kurulan (17 Haziran 1826) Asâkir-i Mansûre-i Muhammediye'nin kanunnamesinde de askere alınan her yüz kişiye bir imam düşecek şekilde askerî bölüklere imam

* Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Öğretim Üyesi.

1 İktibaslar ve değerlendirme için bk. Ali Birinci, “Birgivi Risâlesi: İlk dinî kitap niçin ve nasıl basıldı?”, *Tarih Yolunda* kitabı içinde, İstanbul, Dergâh Yay., 2001, s. 193-96.

tayin edilmesi ve eratin her sabah “birer nevbet Kur’an-ı Kerim ve avâma lazım olacak mesâil-i diniye ve ilmihallerini ve resm-i hat [yazı] ve kabiliyetlerine göre ulûm-ı saireyi talim ve evkât-ı hamseyi cemaatla eda eylemelerine azîm ihtimam” gösterilmesi istenmiştir. Bu merhalede ders kitabı gibi düşünülüp bol miktarda basılan ve dağıtılan kitap İmamzâde Esad Efendi’nin bir tür ilmihal olan *Dürr-i Yektâ*’sı olmuştur.²

İlk teşebbüsler İmam Birgivi’nin *Vasiyetnâme*’si ile İmamzâde Esad Efendi’nin *Dürr-i Yektâ*’sını basıp dağıtmak ve okutmak olmakla beraber iki mühim sebebin “askere din dersleri” kitaplarının bir kitap türü olarak ortaya çıkışını ve giderek sayılarının artmasını sağladığı düşünülebilir. Sebeplerden biri mektepleşme sürecine paralel olarak askerî mekteplerin de artışı ve bu okullarda okutulacak, yeni usullerle yazılmış din dersi kitaplarına olan ihtiyacın giderek daha bâriz hale gelmesidir. Yalnız askerî mekteplerle diğer rüşdiye ve idadiye mekteplerinde, hatta yüksek okullarda okutulan din dersi müfredatının birbirine çok yakın olması hesaba katıldığında bu birinci sebebin ayrı bir türün ortaya çıkması için yeterli sebep olamayacağı ortaya çıkar. Bir örnek vermek gerekirse II. Meşrutiyet ve Cumhuriyet devri din dersi kitabı yazarları arasında hususi bir yeri olan Ahmet Hamdi Akseki’nin 3 kitaplık *Dini Dersler*’i³ Bahriye Mektebi’nde verdiği din derslerinin kitaplaştırılmış halidir ve diğer mekteplerde de okutulmuştur.

İkinci sebep harpler, hezimetler sebebiyle yapısı zedelenen ordunun ve askerlerin inançlarını, dinî kaynaklı heyecanlarını, şehitlik ve gazilik duygularını, mazbut ahlâklarını kısaca askerlerin maneviyatını takviye ve tahkim etmek zaruretidir. Bu türden eserlerin Birinci Cihan Harbi yıllarında görünür bir artış göstermesinin sebebi de budur. (Cihan Harbi sırasında müstakil bir kitap türü gibi ortaya çıkan Cihad risâlelerini de bu çerçevede yeniden ele alıp tetkik etmek gerekecektir). Yazının sonunda verdiğimiz bibliyografyadan da anlaşılacağı üzere bu zaruret fikri hemen hemen aynı mantıkla Cumhuriyet devrinde de yakın zamanlara kadar devam edecektir.

2. Mareşal’den Gelen Askere Din Dersi Kitabı Talebi

Tevhid-i Tedrisat Kanunu’ndan bir yıl sonra devrin Genelkurmay başkanı (Erkân-ı Harbiye-i Umumiye reisi) Fevzi Çakmak’ın Diyanet İşleri Başkanlığı’na yazdığı resmi yazı başka hususlara olduğu kadar bu tür kitaplar konusundaki devamlılığa ve ihtiyaca da işaret ediyor:

“*Diyanet İşleri Riyaset-i Celileleri’ne*

Ordunun maneviyat dersleri içinde en mühim kısım diyanete müteallık tedrisattır. Asker ilmihali olmak üzere yazılmış bazı âsâr varsa da bunlar ya pek mufassal olarak veyahut da efradın anlayamayacağı bir üslup ile tahrir kılınmışlardır. Binaenaleyh sade ve mülahhas bir ilmihal kitabına ihtiyaç vardır. Ordunun bu ihtiyacının muhtasar bir risâle tertip edilerek temin buyurulmasını hâssaten istirham ederim.

Bundan başka memleketimizde sa’y u amelin ne derecelerde geri kalmış olduğu malumdur. Orduya gelen gençleri tedrisat-ı diniye ile sa’y u amele teşvik için bu babdaki âyât-ı celile ve ehâdis-i şerife ile kısaca Türkçeye tercümelerinin levhalar halinde askerî dershanelere taliki pek münasip olacaktır. Bu ümniyyenin husulünü teminen o gibi âyât ve ehâdis-i şerifenin bi’l-istihrac irsâline inayet-i celilelerini ayrıca istirham eylerim efendim.

2 Kemal Beydilli, “Osmanlı Devleti’nde imamlık”, *DİA*, XXII, 182; aynı müellif, *Osmanlı Döneminde İmamlar ve Bir İmamın Günlüğü*, İstanbul, Tarih ve Tabiat Vakfı Yay., 2001, s. 15-16. Özege kataloğuna göre daha sonra çokça basılacak olan *Dürr-i Yektâ*’nın ilk baskısı 1243 / 1828 tarihlidir.

3 İstanbul, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, 1336.

26. 3. 1341 [1925]

Erkân-ı Harbiye-i Umumiye reisi

Müşir Fevzi”

Mareşal, bu vadide yazılmış ve basılmış eserlerin mufassal ve dillerinin ağır olmasını gerekçe göstererek askerler için daha kısa ve dili sade bir eser, bir ilmihal yazılmasını istemektedir. Aslında geçmişte basılmış eserlere yönelik bu tesbit ve tenkitlerin ikisinin de doğru olmadığı atıfta bulunulan -ve tabii olarak Mareşal’ın de çok iyi bildiği- eserler mukayeseli olarak tetkik edildiğinde görülecektir. Esas problem önceki kitapların padişah-halife merkezli ve daha yoğun dinî bilgi / dinî ahlâk (maneviyat) kazandırmayı hedefleyen bir siyaset ve muhteva ile yazılmış-basılmış olmalarıdır. Yeni idare tahmin edilebilecek sebeplerden ötürü bu siyaset ve muhtevadan kurtulmak ve uzaklaşmak istemektedir. Metinde dikkatli bir dil kullanılarak askerî talebelerden ve subaylardan ziyade eratın (efrâd) ve daha genel bir ifade ile “ordu”nun maneviyat ve dinî bilgi ihtiyacından bahsedilmiştir. Dönemin şartları hesaba katıldığında bu “nezaket”i de anlamak zor olmasa gerektir.

Diyanet İşleri Başkanlığı Genelkurmay’ın bu talebinin yerine getirilmesi görevini Aksekili Ahmet Hamdi Efendi’ye tevdi etmiştir. Niçin Aksekili? Bu sorunun muhtemel cevapları bulunabilir: 1. Her şeyden önce Aksekili -yukarıda da ifade edildiği üzere- “din dersi” kitabı yazmış ve bu hususta başarılı olmuş, ayrıca kolay yazan bir isimdir; 2. Bahriye Mektebi’nde din dersi hocalığı yapmış bir isim olarak Diyanet teşkilatında askeriyenin ihtiyaçları ve hassasiyetleri konusunda tecrübeye dayalı fikir sahibi olan belki de tek kişidir; 3. Müşavere Heyeti azası olarak Diyanet teşkilatında başkandan sonraki en önemli ve etkili isimdir.

Aksekili Ahmet Hamdi Efendi’nin 3-4 ay gibi kısa bir zaman zarfında hazırladığı *Askere Din Dersleri*⁴ tetkik için Genelkurmay Başkanlığı’na gönderildi. Genelkurmay’ın kitabın basılması ve askerî kıtalara dağıtılmasının münasip olacağını Diyanet’e bildiren yazısı 17 Ağustos 1341 [1925] tarihlidir.⁵

Yazarın gerek “Birkaç söz” gerekse “Başlangıç” kısımlarında ifade ettiği hususlar kitabı telif ederken neleri gözettiği sorusuna da ışık tutmaktadır:

“Dikkat edilirse her nokta-i nazardan eserde bir başkalık vardır. Şimdiye kadar yazılan eserlere benzemez. Mebâhis [konular] kuru kuru bir tarzda değildir. Her ders askere dinini sevdirecek ve muhtevi olduğu mebâhisi seve seve okutturacak bir şekilde tertip edilmiştir. Din hakkındaki yanlış fikirler tashih olunmuştur. Kader ve tevekkül gibi pek yanlış anlaşılan bahisler askerinin anlayacağı dil ile açılmıştır.⁶ Derslerin arasına sıhhate, çalışmaya, ticarete, ziraate, sanat ve hünere, iktisada, ahlâka dair bahisler de konulmuştur. Müslümanlıkta ahlâkın, askerliğin, talim ve nöbetin ehemmiyeti uzun uzadıya anlatılmıştır”.

“(…) Asker evlatlarım! Din dersleri demek size dünya ve ahirette iyi yaşamanın, rahat ömür

4 Aksekili Ahmet Hamdi, *Askere Din Dersleri*, İstanbul, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, 1341-1344 [1925], 272 s. (Diyanet İşleri Başkanlığı’nın 2 numaralı yayını).

5 Bu bilgi Aksekili’nin eserin başına yazdığı sahife numarasız “Birkaç söz”de geçmektedir.

6 Üçüncü baskının “Önsöz”ünde şu ifadeler de yer alacaktır: “Şunu da söylemeliyim ki *Askere Din Kitabı* adını taşıyan bu eser okuyucularına dünyadan el etek çektirecek ve yalnız kabrin ötesini düşündürecek değil belki onları Mevlâ’sına olduğu kadar dünyasına, yurduna ve yuvasına da sımsıkı bağliyacaktır. Bu dersler şunu da öğretecektir ki bir Müslümanın tenbel ve uyuşuk olması dinini iyi bilmediğinden, Müslümanlık kendisine doğru anlatılmamış olmasındandır. Çünkü Müslümanlık tenbelliğin, uyuşukluğun, bilgisizliğin, ahlâksızlığın ve haylazlığın gerçekten düşmanı olan bir hayat, bir canlılık ve fazilet dinidir”, *Askere Din Kitabı*, İstanbul, Ebüzziya Matbaası, 1946 [iç kapak sayfasında 1945], s. 4.

sürmenin yollarını öğreten dersler demektir. Bu dersler bize Allah'ımızı ve Peygamberimizi bildirir, bunlara karşı vazifelerimizin ne olduğunu öğretir.

Din derslerini iyi belleyen bir insan dünyada iken Allah'ına, Peygamberine, kendi nefesine, ailesine, hısım ve akrabalarına, memleketine, devlet ve millete, Müslüman kardeşlerine ve bütün insanlara karşı vazifelerini öğrenmiş olur. Bu vazifeleri hakkıyla yapınca dünyada işi rast gelir, sıkıntı görmez, dünyada saadet ve rahata, ahirette de Allah'ın en büyük nimetlerine kavuşur, azap ve keder görmez”.

Askere Din Dersleri üç bölüm altında 48 ders ihtiva etmektedir. Birinci bölüm 18 derslik “İslâm İtikadı” (s. 3-94), İkinci bölüm 19 derslik “İslâm İbadeti” (s. 95-173), Üçüncü bölüm 16 derslik “Vezâif-i Ahlâkiye ve Askeriye” (s. 174-268) ana başlıklarını taşımaktadır. Eserin siyaseti ve muhtevası hakkında bir fikir vermek ve nasıl bir insan / asker tipi arandığına dair ipuçları edinmek için Üçüncü kısmın ders başlıklarını aktarmak uygun olacaktır: Nefsimize karşı vazifelerimiz; İçki ve kumarın zararları; Aile, ana baba, evlad kardeş, hısım ve akraba; Karı koca; Hükümet ve memleketle karşı vazifelerimiz; Askerlik; Talim ve nöbet; Şecaat ve cesaret; Arkadaşlarla iyi geçinmek; Miri malını hüsn-i muhafaza etmek; Yalancılık en kötü bir huydur; Asker arasında fesat çıkarmamak ve bu gibi harekattan sakınmak; Kıtadan ve muharebe meydana dan savuşmamak; Hırsızlık, yağmagerlik, ırz ve namusa tecavüz etmemek; Sabır; Şehitlik şerefi; Askere baba nasihati.

Eserin telifinde takip edilen metod soru - cevap metodudur. Sorular ve cevapların kısa bir-iki cümle ile ifade edilen asıl kısımları büyük harflerle, teferruat sayılabilecek veya okurken atlanabilecek nisbeten uzun açıklamalar (kitapta “İzah”lar) küçük harflerle dizilmiştir. Bazı derslerin sonlarında okuma parçası tarzında konuyla alakalı âyetler ve hadisler verilmiştir.

Mareşal'in ikinci talebinin yani çalışmayı ve gayretli olmayı teşvik eden âyet ve hadislerin meâlleriyle birlikte hazırlanıp levha halinde basılması talebinin de Aksekili tarafından yerine getirildiğini *Askere Din Dersleri*'nin “Birkaç söz” başlıklı takdim yazısından öğreniyoruz: “Tarafı acizanemden hazırlanan âyât-ı kerime ve ehâdis-i şerife ile kısaca tercümeleri büyük levhalar halinde Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti tarafından tab' edildi”. Yalnız bu levhaların kışlalarda askerlerin ders gördükleri yerlere asılıp asılmadığı, asıldı ise ne zamana kadar kaldıkları konularında şimdilik herhangi bir bilgiye ulaşamamıştır.

Akseki'nin *Askere Din Dersleri* kitabı yaklaşık 20 yıl sonra, çokpartili hayata geçiş aşamasında üç bölümlük ana yapısını muhafaza etmekle beraber hayli genişleyerek ve bazı değişikliklere uğrayarak *Askere Din Kitabı* adıyla yeniden iki defa yayınlanacaktır.⁷ 66 derslik bu baskıların ilk 23 dersi itikat bahislerine (s. 7-133), 16 dersi ibadet bahislerine (s. 134-233) ve 27 derslik son bölüm ahlâk ve vazife bahislerine ayrılmıştır. Başlıklar düzeyinde bile olsa farklılıklara dair bir kanaat edinmek için bu baskının da üçüncü kısmının ders başlıklarını aktarmayı uygun görüyoruz: Ahlâk ve vazife; İçkinin zararları; Kumar; Ruh terbiyesi; Kalbimizi güzel huylarla bezemek; Ahlâk vazifeleri (Ana baba, çocuk, kardeş, hısım ve akraba); Karı koca; Hükümet ve memleketle karşı vazifelerimiz; Kur'an-ı Kerim vatan müdafaasını emreder; Askerlik; Askerlikte itaat; Talime çıkmak, nöbet ve karakol beklemek Bir ibadettir; Şecaat ve cesaret; Şecaat ve kahramanlık menkıbeleri; Müslümanlıkta her fert askerdir; Arkadaşlarla iyi geçinmek; Millet malı bir emanettir; Yalancılık en kötü bir huydur; Asker arasında fesat çıkaracak hareketlerden sakınmak ve

7 Ankara, İdeal Matbaası, 1944, 431 s. ve İstanbul, Ebüzziya Matbaası, 1946, 480 s. Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 20-B numaralı kitabı. Müellif Akseki bu sırada Diyanet İşleri Başkan Yardımcısıdır. Kitabın kapağında dalgalanan büyük bir bayrak resmedilmiştir. Eser Diyanet tarafından bazı küçük tasarruflarla 1976 yılından itibaren “Halk Kitapları” dizisi içinde tekrar yayınlanacaktır.

sırları söylememek; Dini bütün bir asker düşmandan kaçmaz; Hırsızlık, yağmacılık, ırz ve namusa tecavüz haramdır; Zafer sabırla, sebatla elde edilir; Sancak; Şehitlik rütbesi; Müslümanlığın haram ve yasak ettiği şeyler; Kur'an ahlâkı ile ahlâklanmış bir Müslüman nasıl olmalı; Namazda okunacak bazı surelerle dualar;⁸ Öğütler.

Aksekî, şartlar çok değişmiş olmasına rağmen askerlik ve ordu ile din / İslâm arasındaki irtibat noktalarını geleneksel kıstaslarla yeniden inşa etmek peşindedir: Asker dindar, ahlâklı, şecaat sahibi, mazbut, disiplinli (itaatkâr), vatan ve milletine bağlı, devlet malına ihanet etmeyen bir kişiliktir. Askerliğin bizzat kendisi ve askerin yaptığı vazifeler (talim, nöbet, savaş...) doğrudan dinî fonksiyonlardır, ibadettir. Askerî disiplin Yüce Allah'tan Peygamber'e, ulü'l-emre (devlet başkanına, hükümete, amire) ve aşağıya doğru inen itaatın bir parçasıdır⁹. En büyük ibadetlerden sayılan cihad (düşmana karşı savaş, vatanın sınırlarını, Müslümanların ırz ve namusunu korumak), en yüksek mertebelerden sayılan şehitlik (vatan ve millet için canını seve seve vermek) ve kahramanlık öncelikle askerlerin işidir; "Cennet kılıçların gölgesi altındadır". Hz. Peygamber, dört halife ve öndegelen sahabiler aynı zamanda büyük askerî dehaler ve kahramanlardır. İslâm tarihinin zafer ve şecaatla dolu sayfaları düz bir hat üzerinde ve zaman-mekân farklılıkları tanımadan, aynı anmış gibi devam etmektedir; Bedir ve Uhut gazası ile Milli Mücadele aynı inancın, aynı mâneviyatın, aynı örnek kişiliklerin tezahürleridir.

"Asker; düşmanlara karşı yurdumuzu, ırz ve namusumuzu müdafaa, muhafaza eden ve bu uğurda canını feda edebilecek olan silahlı bir kuvvettir. Memleket ve millet uğrunda her ferdin sarfedeceği gayret ve fedakârlık ne kadar büyük olursa olsun bunun hiçbirisi askerlik ile ölçülebiyecek bir mertebeye değildir. Çünkü askerlik kan ve can vergisidir. Bunun için askerlik çok mu-kaddes bir vazifedir. Allah'ını, Peygamber'ini, yurdunu seven, ırz ve namusunun kıymetini bilen her insan askerliğini seve seve yapar. Bizim dinimizde askerliğin mertebesi çok yüksektir; ölürsen *şehit*, sağ kalırsa *gazidir*. Askere çağırılınca koşma, sevine sevine gitmek lazımdır. Çünkü Peygamberimiz (s. a.) Efendimiz 'Silah altına çağırıldığın zaman hemen git' buyurmuşlardır. Peygamber'in bu emrini tutmak boynumuzun borcudur. Askere çağırıldığı zaman kaçanlar doğrudan doğruya Allah'a ve Peygamber'e karşı gelmiş demektir" (s. 285).¹⁰

3. Erkân-ı Harbiye'nin Din Dersi Kitabı Müsabakası ve Muallim Cevdet'in Başarısı

Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaseti 1925 yılındaki ilk teşebbüsünden birkaç yıl sonra askerler için biri "Millî Tarih Dersleri", diğeri de "Askerî Din Dersleri" olmak üzere iki kitap yazılması için müsabaka açmış ve birincilik kazanacak kitap müelliflerine mükâfat vadetmişti. Aslında Erkân-ı Harbiye'nin elinin altında kendi talebi üzerine hazırlanmış Aksekî'nin kitabı mevcuttu ve başarılı bulunmuş bu kitabın yeni siyasî ve kültürel şartlara uyarlanmış, yeni taleplere göre tadil ve tashih edilmiş bir versiyonu istenebilir ve baskısı yapılabilirdi. Fakat her nedense yeni bir yarışma açılması yolu tercih edilmiştir.¹¹

8 Bu kısımda sadece Fatiha, Kevser ve İhlas sureleri ile Sübhâneke, et-Tahiyat, Salavat ve Rabbena dualarının Latin harfli okunuşları verilmiş ve şöyle bir dipnot düşülmüştür: "Klişe halinde bastırduğumuz ufak sureleri[n Arapçalarını] bazı noksanları dolayısıyla buraya koyamadık. Namazda okunan diğer sureleri isteyenler Kur'an'dan veyahut bilenlerden öğrenip ezberlesinler. Bilmeyenler için bunları okumak kâfidir" (s. 452-53). Esas sebep elbette Harf İnkılabı dolayısıyla devam eden hassasiyetlerle alakalıdır. Kitapta "Türkçe ezan" da yer almaktadır (s. 233).

9 Bir Osmanlı generalinin askerî disiplin meselesini itaat kavramı etrafında inşa eden önemli bir metni için bk. Ferik Ahmet Muhtar Paşa, *Disiplin yahut İnzibat-ı Askerî, Hilafet Risâleleri II* içinde, haz. İ. Kara, İstanbul, Klasik Yay., 2002, s. 335-49.

10 Bu kitabın 1982 tarihli 5. baskısı esas alınarak yazılmış tenkidî bir gazete yazısı için bk. Kürşat Bumin, "Askere Din Kitabı", *Yeni Şafak*, 15 ve 16 Nisan 2006, s. 5.

11 Aksekîli Ahmet Hamdi Efendi'nin bu yarışmaya katılıp katılmadığı konusunda kesin bir bilgiye sahip değilsek de

Bu yarışmaya katılan ve o sırada İstanbul Erkek Lisesi'nde Tarih, Coğrafya muallimliği yanında Din Dersi hocası da yapan Muallim Cevdet'in (İnançalp, 1883 - 1935) *Orduda Din Dersleri* adını koyduğu eseri birincilik kazanmış ve kendisine 188 lira mükâfat ödenmiştir.¹² Muallim Cevdet'in Atatürk Kitaplığı'nda (Taksim) muhafaza edilen arşivindeki yazışmalara göre kitabın Askerî Matbaada veya dışarıda basılması hususu yazarın tercihinin bırakılmış ve dışarıda basılırsa 3000 adedinin kâğıdının temin edileceği ve bu kadar kitabın Erkân-ı Harbiye tarafından satın alınacağı kendisine bildirilmiştir.

Kitap yazarın tercihi istikametinde dışarıda ve 5000 adet basılmıştır.¹³ Fakat tam bu sıralarda Harf İnkılabı'nın olması müellifi zor durumda bırakmış, kitabın iyi giden kaderini de değiştirmiştir. Dostlarından Osman Nuri Ergin'in aktardığına göre Muallim Cevdet, bu kitabın nüshalarından birinin kapağına -Harf İnkılabı'dan hiç bahsetmeden- şunları yazacaktır:

“Bu masum eseri bastırdıktan ve yüzlerce lira borca girdikten sonra bir tanesini bile orduya satamadım. Ordu 3000 adedinin yalnız kâğıdını vererek işini gördü. Kalan 2000 eser satılıysa masrafımı çıkarır, biraz da meşru kâr ederdim. Yazık, kitaplarım böyle kaldı ve ben iki senedir borç ödüyorum. İnsafa okuyan görür; bu eser böyle imha edilmeğe layık mı idi?”¹⁴

Kitabın dinî ve ahlâkî bilgiler veren, mânevî hissiyat uyandıran bir ilmihal olmaktan ötede bazı hususiyetleri de var. Akseki'nin ve Üryanizâde'nin kitaplarında da gördüğümüz, dinin aynı zamanda toplumu sıkılaştırıcı, harekete geçirici, yaraları sarıcı ve taşıyıcı bir sosyal unsur olarak ele alınması ve İslâmın yeniliklere ve ilerlemeye açık bir din olduğunun vurgulanması *Askerî Din Dersleri*'nin de öncelikli programı ve hedefleri arasındadır. Askerlikle din / İslâm arasında kurulan ilişki de müsbet ve nerede ise zaruri bir ilişkidir. Cesaret, kahramanlık, şehitlik, cihad, disiplin-itaat, aktif ahlâk anlayışı, sıhhatli bir bedene ve sağlam bir ruha sahip olmak gibi başlıklar dinî olduğu kadar askerî, askerî olduğu kadar da dinî konular, hasletler ve kavramlardır.

Dinin itikat ve ibadet ağırlıklı olmaktan ziyade hayatın içinde ve bir âdap-erkân, bir görgü kuralları manzumesi ve bir yaşama üslubu olarak anlatılması konusunda Muallim Cevdet'in, en azından anlatım teknikleri ve üslup arayışları itibariyle diğer yazarlardan bir adım daha ileride olduğu söylenebilir. Bu tarzda bir dil ve muhteva arayışı askerler için yazılmış din dersi / ilmihal kitaplarının aynı zamanda bir tür mâneviyat (moral) dersine doğru kaydığını da göstermektedir. İyi insan, iyi vatandaş, iyi asker, iyi Müslüman aşağı yukarı aynı kişiliklerdir. Nitekim “Bu kitabı okuyanlara” başlıklı takdim yazısında, “Bu kitapta ‘dinî, insanî, vatanî fikirler’ çok defa birer hikâye ve hatıra içinde ifade edilmişlerdir. (...) İslâmî vazifeler yalnız sayılmakla kalınmamıştır; onların ‘sıhhat, ahlâk, belediye hayatı, medenî’ ihtiyaçlara tatbiki düşünölmüş, neticeler

katılmadığını tahmin ediyoruz.

12 Müsabakaya katılan bir diğer isim o sırada Akseki gibi Diyanet İşleri Reisliği Heyet-i Müşavere azası olan Ali Vahid Üryanizâde'dir (1879 - 1940). *Asker İlmihali* adıyla basılan bu kitabın (İstanbul, Türk Matbaası, 1928, 420+16 s.) künye sayfasında yer alan şu ibare şimdilik cevaplayamadığımız bazı soruları davet etmektedir: “Bu kitap Erkân-ı Harbiye-i Umumiye'mizin ordu için din tedrisatına münasip bir kitabın yazılması hakkındaki müsabakada birinciliği kazanmıştır”. Acaba iki kişiye de birincilik mi verilmiştir yoksa hilaf-ı hakikat bir beyanla mı karşı karşıyayız? Üryanizâde'nin bu kitabının daha muhtasar ilk baskısı Harbiye Nezareti tarafından yapılmıştı (İstanbul, Tanin Matbaası, 1332-1334, 102 s.).

13 M[ua]llim] Cevdet, *Askerî Din Dersleri*, İstanbul, Yeni Matbaa, 1928, 239 s., fiyatı: 55 kuruş. Bu kitap yakın senelerde *İslâmî Anlamak* adıyla yeniden yayınlanmıştır; İstanbul, Bedir Yay., 1993. Kitabın künye sayfasında sırasıyla şu üç bilgi notu yer almaktadır: 1. “Erkân-ı Harbiye-i Umumiye Riyaset-i celilesince açılan müsabakada birinciliği kazanan bu eser ayrıca mükâfatla taltif ve bütün ordulara resmen kabul olunmuştur”. 2. “Maarif Vekâleti Talim ve Terbiye Dairesi'nce de ba-rapor takdir edilmiştir”. 3. “Bu kitap gerek çocuk terbiyesiyle gerek askerlerin mâneviyatını yükseltmekle meşgul herkesi alakadar eder. Köylere gidecek genç muallimler ve neferleri tenvir edecek zâbitler, ‘insanlık, yurt, din’ terbiyesinin bir arada ve ne mükemmel suretle verilebileceğini bu eserde amelî numuneleriyle görebilirler. Dersler İslâmiyetin insanlık ve medeniyet terbiyesi için koyduğu *on umde* etrafında serpilmiştir”.

14 Osman Nuri Ergin, *Muallim M. Cevdet*, İstanbul, Bozkurt Matbaası, 1937, s. 330.

hep müşahedelere bağlanmıştır. (...) [Çünkü] askerler temsillerden, müşahhas hakikatlerden çok hoşlanırlar” (s. 3), “*Askerî Din Dersleri* neferlere pek sade bir dil ile din ve dünya terbiyesi veren bir eserdir” (arka kapak yazısı) türünden ifadelere tesadüf ediyoruz.

Kitap 40 dersten meydana gelmektedir. İlk on dersin başlıkları ve sıralanışı müellifin nasıl bir “askere din dersleri” kitabı ve muhtevası peşinde olduğuna dair işaretler taşımaktadır: 1. Cami ve ezan; 2. Peygamberimizin camide verdiği terbiye; 3. Eski Müslümanlık ve Avrupa; 4. Yemek usulü ve insanlık; 5. Ciğerlerine ve dişlerine iyi bak hemşehrim; 6. Kolera ve firengi; 7. Askerler ve içki; 8. Lâ ilâhe illallah Muhammedun resulüllah; 9. Hazreti Muhammed kimdir; 10. Hazreti Muhammed’in terbiye ve idaresi. Müteakip 18 ders sosyal hayatla ve şahıs ahlakıyla irtibatlı olarak inanç ve ibadetler ağırlıklı derslerdir. İlk cümleleri “Evet Müslümanlık iman ile başlar fakat para ile yaşar” olan “Müslümanlık ve para” başlıklı ders de var (19. Ders, s. 97).

Kitabın en uzun kısımları son iki derstir. Biri “Türk askerlerinde İslâmiyet duygusu” (39. Ders, s. 163-91), diğeri “Müslümanca yaşayış programı” (40. Ders, s. 191-237) başlıklarını taşıyor. Son ders içinde “Köpekler ve pehlevanlarımız”, “Çoban köpekleri”, “Cirit oyunları”, “Kadınlar, sanatlar, sinir hastalıkları”, “Köy odaları”, “Köy kuşları”, “Doktor köyde ne gördü?” gibi arabaşlıklar da var.

Hemen her dersin sonunda konuyla alakalı sualler, ve “Kıraat” üstbaşlıklı okuma parçaları yer almaktadır. Yazara göre bunlar “daralan bir kafanın etrafından güneş ve hava almasını kolaylaştıran pencereler gibidir”.

Son söz olarak Osman Nuri Ergin’e dönelim ve takdirle andığı dostu Muallim Cevdet’in kitabı hakkındaki değerlendirmelerine bakalım:

“Kitap 40 derse taksim olunmuş. O zamana kadar mekteplerde okunan din dersleri gibi yahut halkın okumakta olduğu ilmiyel ve akait kitapları şeklinde değil büsbütün başka bir vadede. Dinî bahisler arasına hayattan alınmış parçalar, hadiseler, fıkralar, hatıralar, fennî ve ilmî fakat pek sade ve açık- bahisler sokuşturulmuş. Cevdet’in halkla temasının, halk tabakası arasına sokulup ruhî ve ictimâî tetkikleri yapmış olmasının tesiri bu eserde pek açık görülüyor... Umu mi harpta Darü’l-muallimîn’in askerî hastahane oluşu Cevdet için askerlerle teması temin ederek tükenmez bir hazine elde etmiştir; neferlerle nasıl konuşmuş, onlardan neler öğrenmiş, yanlışlarını nasıl tashih etmiş, işte onları hep bu eserde görüyoruz”.

“Şu kadar ki münderecatı biraz dağınık gibi görünüyor. Sonuna sırf kıraat gibi okunmak için bazı parçalar eklemiş. Bence bu eseri az okumuş askerlerle çocuklardan ziyade çok okumuş münevver geçinenler ve bilhassa din kisvesine bürünmüş hocalar bir değil birkaç defa okumalıdır”.¹⁵

15 Ergin, age., s. 330. Muallim Cevdet evrakı arasında (kutu: 14, zarf: 18) bulunan *İslâm Terbiyesi* başlıklı 3 kitaplık çalışma aslında *Askerî Din Dersleri* kitabının tadil ve tashih edilmesiyle ilmekteplerin 3, 4, 5. sınıflarında okutulmak üzere hazırlanmış bir ders kitabıdır. Basılmamış olan bu çalışmanın üzerinde “Millî Talim ve Terbiye Dairesi riyaset-i aliyyesine, ilmekteplerin 4. sınıflarına mahsus 1928 senesi programlarına tevfikân” hazırlandığı notu bulunmaktadır. Belki de borçlarını kısmen ödemek ve daha da önemlisi severek, ciddiye alarak hazırladığı kitabının makûs talihini yenmek için yapılmış bir teşebbüstür. Muallim Cevdet mekteplerde okutulan din dersi kitapları hakkında kafa yoran, din dersi okutan bir “muallim” olduğu için bu ders kitabı hazırlığı tetkik edilmeye değer bir mahiyet taşımaktadır. (Muallim Cevdet kendisinin de ders kitabı olarak okuttuğu İzmirli İsmail Hakkı’nın *Din Dersleri* kitabı hakkında, Maarif Vekâleti’nin talebi üzerine uzun bir tenkit ve değerlendirme metni kaleme almıştır. Evrakı arasında bulup talebem Elif Ay’la birlikte yayına hazırladığımız bu önemli metni neşretmeyi düşünüyoruz).

EK

ASKERLER İÇİN YAZILMIŞ

MATBU DİN DERSİ, İLMİHAL VE AHLÂK KİTAPLARI (Kronolojik Bir Deneme)

Osmanlılar Devri

Osman Senai [Erdemgil], *Fezâilü'l-Mücahidin*, İstanbul, Kitabhane-i İslâm ve Askerî, 1320, 76 s.

Mehmed Faik, *Askerin Ahlâk ve Evsâfi*, İstanbul, Mahmud Bey Matbaası, 1324, 80 s.

Hamdi Mustafa, *Efrad-ı Şahaneye Mahsus İlmihal Kitabı*, Selanik, 1324, 181 s.

Ömer Fevzi [Mardin], *Osmanlı Efradına Maneviyat-ı Askeriye Dersleri - Maneviyat Askerin Ruhudur*, İstanbul, Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1325, 59 s. (1326 ve 1327'de iki baskısı daha yapılmıştır).¹⁶

Ömer Fevzi [Mardin], *Maneviyyat-ı Askeriye Dersleri*, 2 kitap, İstanbul, Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1326-1327, 1. kitap, 51 s.; 2. kitap 63 s.

Ömer Fevzi [Mardin], *Maneviyyat-ı Askeriye Makaleleri*, İstanbul, Mekteb-i Harbiye Matbaası, 1327.

Ali Rahmi, *Orduda Terbiye-i Maneviye ve Ruhiye*, İstanbul, Ahmed İhsan Matbaacılık, 1327, 63 s.

Grebeneli Bekir Fikri, *Mefkûre-i Vatan Orduda İman*, İstanbul, Tanin Matbaası, 1329, 189 s.

Hüseyin Hakkı, *Osmanlı Efradının Takviye-i Maneviyatı*, İstanbul, Reşadiye Matbaası, 1330, 28 s.

Hafız İzzet, *Asâkir-i İslâmiyye Mahsus Dinî Vatanî Cihaddan Bâhis Mevâizdir - Mevâizü'l-Cihad ve'd-Din fi Asâkiri'l-Muvahhidin*, İstanbul, Matbaa-yı Askeriye, 1331, 77 s.

İzmirli İsmail Hakkı, *Gazilere Armağan*, İstanbul, Matbaa-i Askeriye, 1332, 204 s. (Kapakta "Harbiye Nezareti'nce tahrir ettirilmiştir" ibaresi yer almaktadır).

Ali Vahid Üryanizâde, *Asker İlmihali*, İstanbul, Tanin Matbaası, 1332-1334, 102 s. (Kapak ve künye sayfasında "Harbiye Nezaret-i celilesi tarafından neşredilmiştir" ibaresi yazılıdır). Tashih edilmiş ve genişletilmiş hali aynı adla tekrar basılmıştır; İstanbul, Türk Matbaası, 1928, 420+16 s.

16 II. Meşrutiyet'in ilânından hemen sonra peşpeşe üç kitabın basılması ve Ömer Fevzi'nin kitaplarının müteakip iki senede tekrar neşredilmesi meselenin önemsendiğini ve konjonktürel olarak askerinin bu tür kitaplara daha fazla ihtiyacı olduğunu düşündüğünü gösteriyor gibidir.

Cumhuriyet Devri

Aksekili Ahmet Hamdi, *Askere Din Dersleri*, İstanbul, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, 1341-1344, 272 s. (Diyanet İşleri Reisliği'nin 2 numaralı kitabı). Genişletilmiş ve sadeleştirilmiş ikinci ve üçüncü baskıları *Askere Din Kitabı* adıyla ve Latin harfleriyle neşredilmiştir; İdeal Matbaası, 1944, 431 s. ve İstanbul, Ebüzziya Matbaası, 1946 [iç kapak sayfasında 1945], 480 s. (Diyanet İşleri Reisliği'nin 20 B numaralı kitabı. Kapağında gönderde bayrak resmi ve İstiklâl Marşı'nın ilk iki kıtası bulunmaktadır).

M[uallim] Cevdet, *Askerî Din Dersleri*, İstanbul, Yeni Matbaa, 1928, 239 s.

Ali Vahid Üryanizâde, *Asker İlmihali*, İstanbul, Türk Matbaası, 1928, 420+16 s. Aynı adlı ilk baskının (İstanbul, Tanin Matbaası, 1332-1334, 102 s.) tashih edilmiş ve genişletilmiş hali.

Ömer Fevzi Mardin, *Dinde Askerlik Kültürü*, İstanbul, Hilmi Kitabevi, 1945, 128 s.

Aksekili Ahmet Hamdi, *Askere Din Kitabı*, Ankara, İdeal Matbaası, 1944, 431 s.; *Askere Din Kitabı*, İstanbul, Ebüzziya Matbaası, 1946 [iç kapak sayfasında 1945], 480 s. (Diyanet İşleri Başkanlığı'nın 20 B numaralı kitabı). *Askere Din Dersleri*'nin (İstanbul, Evkaf-ı İslâmiye Matbaası, 1341-1344, 272 s.) genişletilmiş ve sadeleştirilmiş ikinci ve üçüncü baskıları.¹⁷ Eser 1976 yılından itibaren Diyanet tarafından tekrar yayınlanmaya başlanacaktır.

Faik Türkmen, *Atatürk'ün Ahlâk Düşünceleri ve Tesirleri - Moral*, Ankara, Medeniyet Matbaası, 1959, 336 s. (Dış kapakla iç kapaktaki başlık farklı. Bu kitabın arka kapağında yer alan bilgilere göre aynı yazarın daha önce basılmış 3 kitaplık *Asker Ahlâkı* kitabı da varmış. Bu kitapları görüp tetkik etmemiz mümkün olmadığından tam künyelerini veremiyoruz).

17 Ahmet Hamdi Akseki'nin 1944 yılında basılan *İslâm Tabii ve Umumi Bir Dindir* kitabının arka kapağında yer alan "müellifin basılmak üzere olan eserleri" listesinde *İzahlı Din Kitabı - Asker ve Halk İçin* başlıklı ve basıldığına dair bilgimiz olmayan bir eser daha görülmektedir. (Bu not için talebem Ahmet Sururi'ye müteşekkirim)

Alfred Smith, who has been in the...
The... of the...
The... of the...
The... of the...

Alfred Smith, who has been in the...
The... of the...
The... of the...

Alfred Smith, who has been in the...
The... of the...
The... of the...

Alfred Smith, who has been in the...
The... of the...
The... of the...

Alfred Smith, who has been in the...
The... of the...
The... of the...

Alfred Smith, who has been in the...
The... of the...
The... of the...

Alfred Smith, who has been in the...
The... of the...
The... of the...

Alfred Smith, who has been in the...
The... of the...
The... of the...

Alfred Smith, who has been in the...
The... of the...
The... of the...

MUALLİM CEVDET'İN MEDRESE ve MEKTEP BAĞLAMINDA EĞİTİM ve ÖĞRETİM GÖRÜŞLERİ

Elif AY*

“1908-1914 Yıllarında Mekteplilerin Medreseye Yönelik Bakışı (Değerlendirmeleri)” konulu yüksek lisans çalışmasını yaparken, M. Cevdet'in medreseleri diğer bir çok mektepliden farklı olarak ele alışını ve değerlendirmesini fark ettim. O, döneminin aksine, büyük umutlar beklenen yeni maarif sistemini ve mektepleri eleştirmektedir. Diğer taraftan eksikleri olduğunu kabul etmekle beraber, bir kenara itilmiş, mensuplarının softa diye aşağılandığı, modern yapılmaya karşı geleneğin olanca yükünü ve töhmetini taşıyan medreseleri, bir eğitimci bakış açısıyla modern eğitim-öğretim metotları bakımından daha yetkin bulmuştur. Medreselerin ıslahı gündeme geldiğinde mekteplere benzetilmesine karşı çıkmış, onun klasik yapısının muhafaza edilerek modern bir yapılmaya kavuşturulması gerektiğinin altını çizmiştir. Kanaatimce onun bu değerlendirmeleri, döneminin siyasî endişelerinden uzak bir eğitimcinin görüşlerini yansıtmaktadır.

Bu çalışmada M. Cevdet'in eğitim-öğretim görüşleri mektep ve medrese bağlamında ele alınarak incelenmiş, onun bu konudaki özgün bakış açısı yansıtılmaya çalışılmıştır. Onun eğitim-öğretim metotları hakkındaki görüşlerine medrese ve mektep bağlamında ayrıntılı bir şekilde yer verildikten sonra, ders kitapları ve öğretim programları, eğitim yönetimi ve medreselerin ıslahı konusundaki görüş ve düşüncelerine değinilmiştir.

A. EĞİTİM VE ÖĞRETİM METOTLARI AÇISINDAN MEDRESE VE MEKTEP

1. Skolastik¹ Metod

* Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi doktora öğrencisi.

1 Skolastik kavramı çeşitli sözlüklerde şu şekilde tanımlanmaktadır: Rıza Tevfik *Mufassal Kâmus-ı Felsefe*'sinde skolastik kavramını medrese ile birebir eşleştirmektedir. Kurun-ı vustâ felsefesi olarak, skolastizmi göstererek, bu felsefenin mensuplarına medrese feylesofları (les scholastiques) adını vermekte (Matbaa-i Âmire, İstanbul 1330, s. 293) ve skolastizm hakkında şunları söylemektedir: “O devrin [kurun-ı vustâ] felsefe-i mahsusası hemen münhasıran (skolastik, scholastique) sisteminden ibaret ve bunun mahiyeti de her hakikati, kütüb-i diniyeye ve icabâtı nakle uydurmak gayretine müncer olduğu cihetle, bu devir mütefekkirininde, zikre şayan ve kıymetli bir fikir yoktur diyebilirim”. (Birinci cildin ikinci cüz'ü, İstanbul 1332-1335, Matbaa-i Âmire, s. 687). Fakat skolastik kavramı 1884'deki Redhouse'n Osmanlıca tercümesinde medrese yerine mektep kavramıyla karşılanmıştır ki, bu daha sonraki dönemlerde medrese kavramıyla özdeşleştirildiğini göstermesi bakımından oldukça anlamlıdır: “Scholastic (adj.): Mektebe mensup ve müteallik. Scholastically (adv.): Mektep ve tedris savlınce”. (Leceymis Redhouse El-İngilizî, *Kitâb-i Lehçetü'l-Meâni*, Constantinople 1884, s. 664-665) 1905'de yayımlanan Şemseddin Sâmî'nin *Kamus-ı Fransevî*'sinde ise scolastique kavramını karşılamak üzere mektep ve medrese ifadeleri birlikte kullanılmaktadır: “Mekâtibte müttehaz usûl ve kaideye göre taşım olunan, mektebi, medresevi. Felsefe ile akâidin müşevveş surette halitasıyla hasıl olan safsatalı ilim, usûl-i mütekellimîn, mantık ve hikmetin usûl ve safsata-i kadimesi, felsefe ile karışık ve safsatalı ilm-i akâide dair kitap yazan muharir”. (Mihran Matbaası, 1905-1922, s. 1974) II. Meşrutiyet döneminde ve sonraki dönemlerde yayımlanan bir çok sözlükte ise, artık skolastik kavramı birebir

Çeşitli alanlarda Rönesanstan itibaren başlayan değişim, bilim anlayışının değişmesine, tecrübe ve deneyin önem kazanmasına sebep olmuştur. Bu sebeple “Ortaçağ” bilim anlayışı skolastik kavramı etrafında ağır bir şekilde eleştirilmiştir. Avrupa’da skolastik kavramıyla kiliseye yöneltelen eleştiriler, Osmanlı’da kilisenin karşılığı olarak görülen medreseye ve onun temsil ettiği ilim zihniyetine yöneltilmiş, pozitivist bir mantıkla klasik ilimler eleştirilmiştir.

Bu çerçevede 1910’dan itibaren skolastik kavramı çeşitli basın yayın organlarında M. Cevdet’in de içinde bulunduğu Salih Zeki, Yusuf Akçura gibi döneminin önemli aydınları tarafından ele alınarak tartışılmıştır.²

Bu tartışmalar etrafında kaleme aldığı makalesinde M. Cevdet, skolastik metodu dörde ayırarak şöyle tanımlamaktadır: Birincisi: “Şark veya Garp kitaplarından, müelliflerinden, mezheplerinden birine saplanıp kalmak.”³ O, yaygın anlayışın aksine Şark müelliflerine takılıp kalan medreselileri eleştirmekle birlikte, Garp müelliflerine bağlı kalan mekteplileri de tenkit etmektedir. İkincisi: “Okunan tercüme veya nakledilen kitapların, kanunların, programların, usullerin, tedbirlerin...muhit ve ihtiyacı mahalli ve millî alâkalarının derecesini tayinden ve ihtiyacat ve zaruretlere değıştikçe onları da tebdil ve ıslahtan gâflet etmektedir”⁴ demekle, dönemin aydınlarının zamanın ihtiyaçlarını karşılamanın yanında yeterince önemsemediği bu ihtiyaçlarla mahallî ve millî irtibatların kurulması gerekliliğini de vurgulamış olmaktadır. Üçüncüsü: “Tecrübe ve müşahedelerden istinbat edilmesi elzem malumatı kitaptan almaya çalışmak; dördüncüsü: Tecrübe ve müşahade icrasına imkan olmayan hakikatlerden bahis eserlerin mütalâası zamanında başka eserler, başka müellifler, başka mezhep ve mezheplerle mukayeseyi yani o eserin, o nazirenin çürük ve sağlam noktalarını temyiz ettirecek intikadı akli amelîyesini terk göstermektedir”⁵ şeklinde tanımlamakla, dönemin mekteplilerinin aksine ilimler ve onların metodları arasında

medrese ile özdeşleştirilmektedir: İsmail Fenni’nin [Ertuğrul] *Lügatçe-i Felsefe*’sinde Avrupa ruhban okulları medrese ile karşılanmakta ve şöyle ifade edilmektedir: “(Sıfat olarak) Medreseye yani ruhban mekteplerinde ve Avrupa Dârülfünunlarında takriben onuncu asırdan on yedinci asrın nihayetine kadar tedris edilen felsefeye mensup ve müteallik olan. Gerek -tefrîk ve temyiz ve istidlâl-i şifâhîde ifrâd gibi- şekli ü surete atf-ı ehemmiyette ifrâd sıfat ve mahiyeti ve gerek medreseye mahsus bir tarz-ı tefekkür arz eden ve gerek müşahade ve hayatla doğrudan doğruya temasta bulunarak teceddüd gösterecek yerde bir defalık olarak teşkil edilmiş bir takım ananevî dava ve meselelerin içine dalmak meylini gösteren her şey hakkında istimâl olunur”. (Matbaa-i Âmire, 1341, s. 620). Mustafa Namık [Çankı] ise *Büyük Felsefe Lügati*’nde skolastik terimini doğrudan medrese ile özdeşleştirerek, medrese felsefesi olarak ifade etmektedir: “Medrese felsefesi: Kurun-ı vustâda felsefe münhasıran medârîste tedris olduğundan ona medrese felsefesi namına iskolastik denilmiştir. Yeni fikir ibdâ etmek kabiliyetinden evvela memnu ve sonra büsbütün mahrum kalan zihinlerin eski fikirleri çiğneyip geniş getirmesi neticede garip bir halet-i itikadiyeye vücûd vermişti. Skolastik diye tarih-i medeniyette mâruf ve meşhur olan delâlet-i acibe işte budur. İlim noktasından orta zamanın timsali sayılmaktadır. Karşılığında ...medresecilik deriz. 1. Sıfat olarak: Medreseye, yani X’dan XVII. asra kadar kiliseye bağlı mekteplerde ve Avrupa Darülfünunlarında verilmiş felsefe tedrisâtına aid olan. Bu tedrisâtın mümeyyiz vasıfları bir taraftan ilahiyata göre tertip ve tedris edilmiş olmak, vahiy ile aklın tabii ışığı arasında bir itilaf araştırmak, diğer taraftan da başlıca tarîk olarak kıyas ve istidlâlde bulunmak, ekseriya lafzî olan tahlillerde son derecede incelik göstermek, mücerret mefhumlara gerçek bir mahiyet vermek, hiçbir şey izah etmeyen hüviyetlere, mücerret varlıklara mevki ve ehemmiyet göstermek, bu devirde tanınmış eski müelliflerin ve bilhassa Aristo’nun şarihlerini takip eylemektir. 2. Müennes olarak: Medrese felsefesinin heyet-i mecmuası, medrese felsefesi veya tedrisatı. 3. Müzekker isim olarak: Medrese feylosofu veya ilahiyatçısı.” (İstanbul 1953, C. III, s. 133-134).

2 Salih Zeki (Sayar), “Merhumun Kıymetli Bir Yazısı: İskolastik Terbiyesi ve Usulü”, *Yeni Nesil Mecmuası*, sayı: 14, 4 Ağustos 1337, s. 5-7. Salih Zeki, “İskolastik”, *Mecmuu-i Ebuzaizi*, XIV/149, 20 Cemaziyelahir, s. 276-284. M. Cevdet (İnançalp), “Salih Zeki Merhumun Bir Makalesi Vesilesiyle İskolastik”, *Yeni Nesil Mecmuası*, sayı: 14, 4 Ağustos 1337, s. 7-9. M. Cevdet, “Türk İrfanında Kitapla Tecrübe Usüllerinin Mücadelesi (İskolastik Kavgası)”, *Muallimler Mecmuası*, sayı: 34, Teşrinievvel 1925, s. 1503-1505. Yusuf Akçura, “İskolastik Usül Nedir?”, *Tedrisât Mecmuası*, Nisan 1341, s. 217-224. Yusuf Akçura, “İskolastik Zihniyeti Tard ve Def Etmeliyiz”, *Son Saat*, 18 Mayıs 1925, s. 2; *Maarif Vekaleti Mecmuası*, sayı: 3, 1 Temmuz 1341-1925, s. 62-66.

3 Osman Nuri Ergin, *Muallim M. Cevdet’in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*, İstanbul, Bozkurt Basımevi, 1937, s. 235.

4 age., s. 235.

5 age., s. 235.

ki ayrımı yakalayarak, gözlem ve deney metodunu hakikati öğrenmek bakımından yegane metod olarak mutlaklaştırmamış olmaktadır. Bu tanımlamasıyla M. Cevdet, II. Meşrutiyet döneminin skolastik metod konusundaki tartışmalarına baktığımızda,⁶ bu kavrama yönelik en kapsamlı tanımı yapmıştır.⁷

M. Cevdet, bu kelimenin yaygın bir şekilde “medrese kafasıyla düşünmek tarzı” şeklinde karşılandığını ve bu telakkinin kendi üzerindeki tesirlerinin “bilir bilmez medreseye ait her şeyi fena telakki etmek” olduğunu belirterek, döneminin yaygın bir kanaatine işaret etmiş olmaktadır.⁸

M. Cevdet, skolastik metodun çevre ve olaylar üzerinde bizzat gözlem ve tecrübede bulunmayarak onun tabiriyle “büyük âlim ve müelliflere” uyup, sözlerine takılıp kalmak olduğunu ve bir “illet” olarak nitelendirdiği bu metodun medreselerde var olduğunu söylemektedir. Fakat M. Cevdet, dönemindeki bir çok aydının aksine, skolastizmi sadece medreselere mahsus bir illet olarak görmeyip, mekteplerde de mevcut olduğunu vurgulamaktadır.⁹ O bu konuda Salih Zeki'nin makalesine atıfta bulunarak, “mantık-ı mücerred terbiyesiyle yetişen iskolastik kafaların fideliği medreseler zan olunmasın. İlmin, tecrübenin ziyanına mantığa ehemmiyet vermek, eşya ve hadisatı kable't- tetkik akıl ve zan kuvvetiyle muhakemeye alışmak seyyieleri mektepte okuyanlarda da, oralardan çıkanlarda da zahirdir”¹⁰ demektedir. M. Cevdet, bu hususa Yusuf Akçura'nın *Son Saa'tte* ve *Tedrisat Mecmuası*'nda konu ile ilgili yayınlanmış makalesinde, ilk defa dikkat çektiğine değinerek, ayrıca Yusuf Akçura'yı tebrik etmektedir.¹¹

Kısaca M. Cevdet skolastizm kavramıyla, medrese veya mektebi hedef almadan, tecrübeye dayalı ilimlerde tecrübe metodunu kullanmayarak nazariyata bağlı kalmayı ve Şark veya Garp müelliflerinin kitaplarına sıkı sıkıya tabi olmayı kastetmektedir.

2. Deney-Gözlem Yapma ve İnceleme Metodu

İnceleme metodu deyince, öğrencilere kazandırılmak istenen bilgi ve davranışların gözlem ve deneyler yapmak suretiyle öğretilmesi kastedilmektedir. Bu metotla çocuklar öğrenmek istedikleri bilgileri ikinci bir elden değil, kendi etkinlikleriyle, maddeler ve olaylarla karşı karşıya gelecek, bunlar üzerinde bizzat çalışarak elde etmektedirler.¹²

M. Cevdet, medresenin bütün terbiye prensiplerinin Garp eğitim prensiplerini geçtiğini

6 Ayrıntılı bilgi için bkz: Elif Ay, 1908-1914 Yıllarında mekteplilerin Medreseye Yönelik Bakışı (Değerlendirmeleri), Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002, s. 36-45.

7 bkz. agt., s. 36-46.

8 Bu konuda önceleri M. Cevdet, medreseyi fena gördüğü oranda “medresenin aksini yani mektebi, mektebe ait zihinleri o derece kamil saydığını” söylemektedir. O dönemde “medreseyi geriliğin, mektebi ise ileriliğin misal-i şahsı gibi” algıladığına değinen M. Cevdet, bu kanaatini Dârulmuallimîn'deki görev yıllarında değiştirdiğini belirtmektedir. M. Cevdet, “Salih Zeki Bey Merhumun Bir Makalesi Vesilesiyle İskolastik”, *Yeni Nesil Mecmuası*, sayı: 14, 4 Ağustos 1337, s. 7.

9 “Bu hastalık medreselerden eksik olmamak şartıyla, hemen bütün mekteplerimizde yaşıyor; mektep haricinde, lisan ve edebiyatta hukukta, fenniyatta, hasılı umûmi zihniyetimizde de hakim bulunuyor”, Osman Nuri Ergin, *Muallim M. Cevdet'in hayatı, Eserleri Ve Kütüphanesi*, İstanbul, Bozkurt Matbaası, 1937, s. 233.

10 M. Cevdet, “Salih Zeki Bey....”, s. 7.

11 Nitekim İstanbul Mebusu Yusuf Akçura, Medreselerin kapatılmasından bir yıl sonra kaleme aldığı konu ile ilgili makalesinde skolastik metodun mekteplerimizdeki varlığına ilişkin olarak, “bizim mekteplerimizin ‘medreselerimizin demiyorum’ mekteplerimizin çoğu talim ve tedriste yalnız ulûm-u maneviyeye ait mevzuların değil tabiatın tedrisinde iskolastik tarzından tamamen kurtulamamıştır. İskolastik yalnız tedris ve talimde değil hatta yalnız tahrir ve telifte de değil hayatımızın muhtelif tecellilerinde, bilhassa zihniyetimizde tezahür eder” demek suretiyle açıklamaktadır. Yusuf Akçura, “İskolastik Usûl Nedir?”, *Tedrisat Mecmuası*, Nisan 1341, s. 219.

12 Seyhan Büyükoçkun, Muallim M. Cevdet ve Eğitim Anlayışı, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, 1991, s. 71.

vurgulamakla beraber, Garbın sadece “tecrübî ve istikraî usulün bütün tedrisata tatbik” hususunda medreseyi geçtiğini ifade etmektedir.¹³

Muallim Cevdet, skolastik mantık dolayısıyla medreselerde deney ve gözleme yer verilmediğini, burada okutulmakta olan tabiat ilimlerinde bile uygulama yapılmamasının önemli bir eksiklik olduğunu vurgulamaktadır. O bu konuda “talim ve terbiyede fûnûna büyük hisse ayıranlar birer birer öldükten sonra yarı diri, yarı ölü yaşayan nebâtat, hayvânat, madeniyât ilh... dersleri o kadar gülünç ve gülünç olduğu kadar muamma haline gelmiştir ki, bu dersler kısm-ı âlide üç sene görüldüğü halde bir tek nebât, bir tek karınca, bir horoz veya taş üzerinde bu derslerin tatbikâtı yapılmaz ve hâdisât-ı tabiiyeye asla bakılmazdı. ‘İskolastik usûlü denilen bu bataklık netice zekaları söndürmüştür’. İskolastik metotla yetişen bir medreseli veya mektepli katiyen kiaptan gayrı bir şeye bakmaz. Onun nazarına her misal, her numûne haricî, her tatbik-i amelî, yabancıdır. O, satırların yüksek ve kara duvarları içine çekilmiş bir Çinlidir. Türkiye’yi düşüren bir amil-i mühim, talim ve terbiyesinin üç asır kadar tâbî’ kaldığı bu metottur”¹⁴ demek suretiyle, medresede okutulmakta olan akli ilimlerin deney ve gözleme yer verilmemesi nedeniyle verimli olmadığını ve birçok zihinlerin bu metot dolayısıyla öldürüldüğünün altını çizmekte ve aynı durumun mekteplerde de devam ettiğini belirtmektedir.

M. Cevdet tabiiyat bilimlerinde, Müslümanların da bu konular üzerinde çalışmaları olmasına rağmen, bunları terk ederek Aristo’ya bağlı kalmalarını eleştirmektedir. Aristo’nun eserlerinde -eserlerinin tamamını okumamak dolayısıyla- pek çok misal vererek anlattığı yerlerde kaidelerin alınarak misallerin alınmadığını ve bu metodun bizde bir şeyi anlamadan kabul etmek itiyadını doğurduğunu vurgulamaktadır.¹⁵

M. Cevdet ayrıca bir konunun öğretiminde tanım yapıldıktan sonra, kuralların zikredilerek yeterli miktarda misal verilmemesinin yanlış olduğunu vurgulamaktadır. Konuyu yeterli derecede örneklerle somutlaştırdıktan sonra, tanım ve kuralların tedricî bir şekilde öğretilmesi gerekliliğinin altını çizen M. Cevdet, medreseleri bu kurala uymamaları dolayısıyla eleştirmektedir.¹⁶ Ona göre “padişahımızın, ricâl-i ilmiyemizin bu kadar fedakarlık ve mesaisine rağmen ve bir çok hidemâta mukabeleten medreselerimizden Avrupa’ya karşı iftihar edebileceğimiz ‘mütefenninler’ yetişmemesinin” önemli sebeplerinden biri de bu ters metottur. Bu metodu skolastik metodun temeli olarak gören M. Cevdet, Avrupa’nın kendi medreselerinden ancak bu metodu kaldırmak suretiyle “müşahedât ve tecrübelerle mevki-i hâkimâne vermeleriyle” ilerleyebildiklerini belirtmektedir.¹⁷

3. Ezberleme ve Takrir Metodu

Bir fikrin veya bir meselenin izahı için yapılan söyleyiş, anlatış anlamına gelen takrir, uygulamada anlatma suretiyle öğrencilere hazır bilgi verme tekniği olarak kullanılmıştır.¹⁸

13 Ergin, age., s. 228-232.

14 Muallim Cevdet, “Dârümuallimin’in Yetmişinci Sene-i Devriyesi Münasebetiyle Verilen Bir Konferans”, *Tedrisât Mecmuası*, VI/1 (33), 7 Mart 1332, s. 182.

15 agm., s. 182.

16 “Hâdisât-ı tabiiye misallerinin gayet azlığı, mücerred cinsinden fikir ve münakaşaların fazlalığı terbiye-i akliye itibarıyla bir ziyandır. Akıl, hadiseleri tetkik etmeden mücerred kanunları hal ve idrak ile uğraşmaya mecbur kalırsa medrese ve mektepte tabiiyat ve felsefe derslerinin en zayıf ve tehlikeli hali budur.” M. Cevdet, “Dârümuallimin’in Yetmiş Birinci Sene-i Devriyesi Vesilesiyle Müessesenin İlk Müdürü Cevdet Paşa’nın Hayat-ı İlmiyesi Üzerine Konferans”, *Tedrisât Mecmuası*, VIII/39, 1 Haziran 1333, s. 432.

17 M. Cevdet, “Dârümuallimin’in Yetmişinci...”, s. 179.

18 Seyhan Büyükoçkun, Muallim M. Cevdet ve Eğitim Anlayışı, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1991, s. 65.

M. Cevdet Tatbikat mektebinde sadece takrir metodunu kullanarak ders anlatan talebinin dersi işleyişini değerlendirirken, takrir metodunun tek başına yeterli bir metod olmadığını söylemekte ve bu metodun nerelerde kullanılabileceğini şu şekilde ifade etmektedir:

“Vatanî hisler, mütalaalar, tarihî heyecanlar, yağmur gibi mütevali darbelerle, hücumlarla çocuklara nakl edilmeli ve o esnada artık onların suallerine mahal bırakmamalı ta ki verilmesi matlub hissiyât (hiss-i intikam, hiss-i takdir, hiss-i şefkat, hiss-i bekâ, hiss-i nedâmet,...) soğumadan, araya sualler karışmadan doğruca yüreğe tesir etmiş olsun. Ben olsam bu dersi ikiye ayırırdım: 1. Talebeye sorulacak parçaları muhataba, muhavere [karşılıklı konuşma] suretiyle hazm ettirirdim. 2. Talebeye müessir hisler verebilecek unsurları da ‘takrîr’ usulüyle yerleştirdim.”¹⁹

Takrir metodunu öğrencilerin neyi bilip bilmediklerini ve dersin ne kadarını anlayıp anlamadıklarını kontrol verme imkanı vermediği için yetersiz gören M. Cevdet, ayrıca bu metodun öğrencilere daha fazla bilgiyi adeta boca etmek amacıyla kullanılmasını uygun görmemektedir. Ona göre problem çocuklara fazla bilgi öğretmek değil, bilgilerin bir bütünlük dahilinde, öncelikli ve elzem olanlarının uygun metodlarla öğretilmesidir.²⁰

M. Cevdet, medresede derslerin dogmatik bir metod olarak nitelendirdiği ‘telkinî’ bir usûlde değil de, ‘teşkîfî’ metotla işlendiğini belirtmektedir.²¹ O, eğitimde yanlış bir metod olarak görülen ezbercilik açısından mekteple medreseyi karşılaştırdığında, medresede yapılmakta olan eğitimin izah edilmeden, müzakere edilmeden ezberleme şeklinde olmadığını, bilakis medresede derslerin daima münakaşa, müzakere ve teşkîf usulü ile yürütüldüğünü, sadece tekrara dayalı bir metodun reddedildiğinin medrese metinlerine yazılan şerh ve haşiyelerden anlaşıldığını, talebinin böylece öğrenmekte olduğu her şeyin niçinine dair lehte ve aleyhte kanaat sahibi olduğu sonucuna ulaştığını söylemektedir.²²

M. Cevdet medreselerde uygulanan müzakereye dayalı metodun medresenin son zamanlarına kadar devam ettiğini belirterek, mekteplerde böyle bir uygulamanın olmadığını, eğitimci Satı Bey’in onca çaba ve gayretine rağmen Dârulmuallimîn ve Mekteb-i İbtidâî’de bile uygulayamadığını²³ ifade ederek, mekteplerinin bu konuda medreseye atfettikleri eleştirileri mektebe yöneltmektedir.

4. Soru-Cevap (İsticvab) Metodu

Soru-cevap metodu öğretmenlerin öğrencinin fikrini işletmek ve düşünme kabiliyetlerini geliştirmek vb. amaçlarla soru sormasıdır. Bu metod öğrencilerin bilgi, ilgi ve kabiliyetlerinin keşfinde, dikkatlerini ders üzerinde toplamada ve bilgilerini değerlendirerek, onları tanımada faydalar sağlamaktadır.²⁴

M. Cevdet, bir dersin nasıl işlenmesi gerektiğine dair yazdığı örnek makalesinde²⁵ konunun basitten karmaşığa, somuttan soyuta ve öğrencinin önceki bilgilerine dayandırılarak soru-cevap metoduyla işlenmesi gerektiğini belirtmektedir. Bir dersin öğrenciye neler kazandırdığı

19 M. Cevdet, “Bir Kablo Dersinin Münakaşası”, *Tedrisât Mecmuası*, sayı: 23, 13 Şubat 1329, s. 192.

20 agm., s. 191.

21 M. Cevdet, “Dârulmuallimîn’in Yetmişinci...”, s. 183.

22 Ergin, age., (Muallim Cevdet, “Maarif Nezareti Celilesine” ait kısımdan), s. 355.

23 Ergin, age., (Muallim Cevdet, “Maarif Nezareti Celilesine” ait kısımdan), s. 355.

24 Seyhan Büyükoşkun, Muallim M. Cevdet ve Eğitim Anlayışı, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul, 1991, s. 68.

25 M. Cevdet, “Bir Kablo Dersi...”, s. 188-196. M. Cevdet, “Bir İmla Dersi Hakkında Tenkid”, *Tedrisât-ı İbtidâiye Mecmuası*, sene: 1, sayı: 11, s. 205-211.

nın, amacına ulaşmış olup olmadığına ulaşılmaması, öğrencilerin dikkatlerinin ders boyunca canlı tutulması ve düşünmelerinin sağlanması açısından bu metod oldukça gereklidir.²⁶ O, bu hususun önemini şu şekilde ifade etmektedir:

“Çocukların bu dersten ne gibi yeni malumât alarak kalktıkları bihakkın anlaşılamamış olduğu gibi onlarca evvelde neler malum olduğu ve ne fikirler, ne hükümler, ne hisler beslendiği de taharri edilmemiştir. Demek ki maksada eriştirecek bir “usûl” tutulmamıştır. Efendiler, siz dersinizde “takrîr” yolunu “lüzum yok iken” tutup da boylu boyuna gidecek olursanız akıbet daima böyle olacak yani talebenin eskiden ne bildiği ve yeniden ne aldığı meçhul kalacaktır... Talebeden ikisinin ders sonunda kaldırıldığından ve onların derste verilen malumatı iyi hazmettiklerini gösterecek doğru cevaplar verdiklerinden bahsediyor. Buraya kadar doğru. Lakin sınıfın ekseriyeti ne halde! Ne düşünüyor? Burası meçhuldür. Eğer baştan başa takrîre müracaat edilmeyip de her madde, her cüz gösterildikçe ufak sualler tevcih edilerek talebenin re'î ve mütalaaları alınsa idi hem hataları tashih edilir hem de dikkat ve muhakemeleri ders hitamına kadar i'mâl edilmiş olurdu.”²⁷

Ders işleme metotları bakımından medrese ile mektebi karşılaştıran M. Cevdet, “medrese dersi, mekteplerde hala câri olduğu üzere ‘takrîr’ usulüyle değil ki talebe dinleyip yazmakla dikkat geçsin. Bilakis münakaşa lazım. Münakaşalarda ise talebe kendilerinin ve başka müelliflerin mütalaalarını itiraz makamında ileri sürerdi”²⁸ demek suretiyle, medreseyi mektepten talebelerin derslere hazırlanarak gelmesi ve bu hazırlıkları dolayısıyla derslerin talebe merkezli işlenmesi hususlarında daha başarılı bulmaktadır.

M. Cevdet, Ahmet Cevdet Paşa'nın eğitim yıllarından bahsederken medrese eğitim sistemi gereği, talebelerin hocalarını seçmeleri ve derslere hazırlıklı gelmeleri dolayısıyla, sorularıyla zaman zaman hocalarını zor durumda bıraktıklarını ve hocaların derslerine çalışmak ve kendilerini yenilemek zorunda kaldıklarını “...bu talebeler medrese usulünce derse evvelde iyice hazırlanmış, muhtelif hocaların derslerini beğenmeyerek kalkmışlar ve nihayet bu iki meşhur müderrisin derslerine devam etmişler...” şeklinde belirtmektedir.²⁹

5. Hayata Hazırlama İlkesi ve Yapararak Yaşayarak Öğrenme (İş) Metodu

Çocuk psikolojisine, çocuğa göre öğretim prensiplerine ve aktif öğretim isteklerine en çok uyan öğrenme teknikleri arasında iş metodu kalıcı ve etkin öğrenmeyi sağladığı için oldukça verimli bir tekniktir. Bu açıdan M. Cevdet ısrarla eğitim-öğretimde bu metodun kullanılması gerektiğini savunmaktadır. Hatta bebeklikten itibaren hürriyet ilkesi çerçevesinde çocuğa kendi davranışlarını yapma ve sonuçlarına katlanma imkanının verilmesi gerekliliğini söylemektedir. İngiliz çocuk terbiyesi ile Fransız çocuk terbiyesini karşılaştıran M. Cevdet, Fransız terbiyesini aşırı korumacı bulur ve bu korumacılığın çocuğu tembelleğe ve beceriksizliğe sevk ettiğini belirtir.³⁰ O, bu sebepten dolayı Fransız eğitim modelinin mekteplerimizde uygulanmasının hatalı olduğunu düşünmektedir:

Çocuklarımız istiklâl-i fikir ve hareketinden mahrumdurlar. Evet, biz mektep çantalarına, sefer taslarına varıncaya kadar bütün işleri başkasına yükletmek, kendimize ve çocuklarımıza

26 M. Cevdet, “Bir İmla Dersi...”, s. 210.

27 Cevdet, “Bir Kablo Dersi...”, s. 191.

28 M. Cevdet, “Dârülmuallimin'in Yetmiş Birinci Sene-i Devriyesi Vesilesiyle Müessesenin İlk Müdürü Cevdet Paşa'nın Hayat-ı İlmiyesi Üzerine Konferans”, *Tedrisât Mecmuası*, VIII/39, 1 Haziran 1333, s. 432.

29 agm., s. 431.

30 M. Cevdet, “Terbiye-i Etfâl II”, *Ümmet Mecmuası*, sayı: 8, 8 Recep 1328, s. 4.

pek az hisse bırakmak istiyor ve buna şefkat ve terbiye diyoruz. Ne batıl fikir! Kendi işini kendi görmeğe muvaffak olamayan mektep efendisi, ekmeği, kitabı başkasına taşıttıran çocuk, korkulur ki hayatta ezilsin, meydan-ı cidâlde tüfeğini, karavanasını, fişengini de atıp kaçsın. Çocukların fikrini, hissini, harekâtını daima vesâyet altında bırakmayınız.³¹

Mektep talebeleri bu şekilde -adeta bir cam fanusta yetiştirilmelerinden dolayı- mezun oldukları zaman şehirlerde devlet memurluğu dışında ticarî, sınaî, zıraî işlerde çalışmamakta ve Anadolu'ya gitmemektedirler. M. Cevdet, bu durumun iktisadî olarak devleti zarara uğrattığını söylemektedir.³²

Muallim Cevdet, prensipleri ve sınırları itibariyle yeni gelişen Garp pedagojisi ile geleneksel medrese eğitim metotları arasında bir tezatlık görmekten ziyade, bilakis Garp pedagojisine göre açılan modern mekteplere nazaran daha fazla uyum görmektedir. M. Cevdet medresesi modern bir maarif ilkesi olan hayatı olduğu gibi kabullenme ve hayatın getirdiği imkanlar dahilinde bir şeyler yapabilme ilkesini öğretmesi bakımından, mektepten daha başarılı bulur. Çünkü medrese talebenin bütün ihtiyaçlarını kendisinin karşılamasını sağlayarak, talebeyi lüks bir hayata alıştırtıp, mezun olduktan sonra da gerçek hayatın zorluklarıyla baş edemeyecek şekilde yetiştirmektedir. O bu konuda, şöyle demektedir:

“Hasseten elli yıldır ki Garp pedagojisi bütün terbiye ve tedris meselelerine şu temeli koymak istiyor: Genç talebeler, hayatın zorluklarına, mahrumiyetlerine katlanacak tarzda yetiştirilmelidir. Tamam. Bizde medreseliler medrese kurulduğu günden beri; yemeklerini kendileri pişirirler; odalarını kendileri ısıtırlar, elbiselerini kendileri temizlerler; en uzak şehirlerden ekseriyetle yaya yürüyerek; dağ, ova geçerek; az giderek, uz giderek, dere tepe düz giderek; şehirleri gezerler; karların şiddetine, sıcakların tesirlerine, mesafelerin uzaklığına vücûtlarını alıştırmak; medreselere gelirler ve medreselerden de aynı sûretle memleketlerine dönerlerdi.”³³

M. Cevdet, medrese talebelerinden çok mekteplilerin intihar teşebbüsünde bulunmalarını iddiasına delil olarak göstermektedir.³⁴

M. Cevdet bir çok mektepli tarafından talebe-i ulûmün dilenci olarak suçlanmasına ve aşılmasına sebep olan cerre³⁵ çıkmayı³⁶ da hayata hazırlama ilkesi bakımından oldukça verimli bir uygulama olarak değerlendirmektedir. M. Cevdet, “azîm bir hareket ordusu” olarak tanımladığı cerre çıkan medrese talebelerinin sığağa, soğuga, uzaklığa veya yakınlığa aldırılmayarak her türlü zorluğa rağmen medreselerden memleketlerine gittiklerine ve aynı şekilde memleketlerinden medreselere geldiklerini belirtmektedir. Mekteplerin kurulmasıyla beraber bu Şark ve Garp prensibinin terk edildiğini belirten M. Cevdet, bu uygulamanın yalnız izci talebelere mahsus kılındığını belirtmektedir. O bu konuda, medrese ile izcilerin eylemlerini kıyaslayarak, medrese lehine hüküm vermektedir.

“Ancak beş seneden beri, yalnız izci talebeye mahsûs olan dağ, tepe, deniz seyahatleri de ek-

31 M. Cevdet, “Mekâtib-i İbtidâiye Ahlâk ve Malumât-ı Medeniye Dersleri Programı Etrafında”, *Tedrisât Mecmuası*, sayı: 25, 8 Mayıs 1330, s. 284.

32 M. Cevdet, “Terbiyemizde Buhran”, *Tedrisât Mecmuası*, sayı: 49, Teşrinievvel 1919, s. 327.

33 Ergin, *M. Cevdet ...*, s. 31-32.

34 age., s. 34.

35 Cer: “Talebe-i ulûmün şehri selâse [üç aylarda] imamet, vaaz vesair bu gibi vezâifî ifâ ederek nafakalarını toplamaları.” Şemsettin Sâmî, *Kamûs-ı Türkî*, İstanbul, 1989, s. 472.

36 “Her üç senenin şühür-u selase-i mübareke denilen üç ayı köylerde, kasabalarda adeta dilencilikten başka bir şey olmayan cerr ile, perişan ve mütezelli geçirmeye mecbur olan bu talihsiz gençler memleketin ruhanileri ve ruhlarının rehberleri olmaya namzedirler”. Abdullah Cevdet, “Müşterek Terbiye-Tevhid-i Tedrisât (Coéducation)”, *İctihad*, sayı: 168, 1 Ağustos 1924, s. 3397.

seriyetle Avrupa ilminin talimâtına aykırıdır. Âlâyişle, sahte taklitlerle, müsrifane masraflarla, gayr-ı tabiî hareketlerle malûldür. Medreselilerin umdesi ise tabiîdir. İsraftan uzaktır. Ve bir kısım seçkinlere değil, bütün talebelere şâmildir. Fark nasıl? Medreseliler mi hayata ve hayatın zorluklarına uygun yetişir, mektepliler mi?”³⁷

Garp pedagojisinin ilkelerinden bir diğeri de genç talebeleri alnının teriyle kazanacak bir sanat ve mesleğe alıştırmak olduğunu belirten M. Cevdet, bu hususta da medresenin mektepten daha başarılı olduğunu söylemektedir. Ona göre mektep, talebeyi çarkları arasına alarak her gün akşama kadar olmak şartıyla on bir sene gençleri hayattan, aileden, ana babanın mensup olduğu mesleklerden uzak tutarak hükümet dilencisi haline sokmaktadır ki, bu husus mektepte Fransız eğitim modelinin uygulanmasının bir sonucu olarak değerlendirilerek, yoğun bir biçimde bir çok kişi tarafından eleştirilmiştir.³⁸

M. Cevdet, medresenin eğitim öğretim süreci boyunca, talebelerinin hem tahsilini devam ettirebilmesini, hem de geçimini temin edebilecek, kendisini hayattan koparmayacak bir işle meşgul olabilmelerini sağlayacak şekilde ders programının düzenlendiğini belirterek, medresenin mektepten daha fazla hayatı anladığını vurgulamaktadır. Nitekim örnek alınması gerekliliği vurgulanan Avrupa yüksek mekteplerinin ve üniversite ders programlarının da, talebelerini günlerinin yarısını mektepte, yarısını ise piyasada hayatlarını kazanmakla geçirmelerine fırsat verdiğini vurgulayan M. Cevdet, medreseyle benzer bir uygulama içinde olduklarının altını çizmektedir. Aynı zamanda O, mektebin talebelerini sabahtan akşama kadar mektepte tutmak suretiyle, melekelerini kaybetmesine neden olduğunu belirterek, bu sebeple Osmanlı ekonomisini zarara uğrattığını da vurgulamaktadır.³⁹

M. Cevdet, mekteple medreseyi, 23 Mart 1923 tarihinde yayımlanan makalesinde “o halde sarıklı medrese bânileri mi hayatı daha derin ve doğru olarak araştırmışlar, yoksa mektepçiler mi? Ve medreseler mi Avrupa prensiplerinin inkarcısıdır, mektepler mi? ... soruyoruz; medreseler mi asrîdir, mektepler mi?”⁴⁰ şeklinde karşılaştırdıktan sonra, medresenin daha “asrî” olduğunu vurgulamaktadır. Fakat Yakup Kadri’nin 1337 (1921) yılında yazdığı “Mevlûd-ü Şerif Beni Terbiye Etti” makalesinin mütalaasında ise M. Cevdet, bu kanaatini iki yıl gibi bir süre de değiştirerek, medreselilerin “asrî teşkilat” istemeyerek, Garp usûllerini almak istemediklerini belirtmektedir. Askerî kumandanların ordu terbiyesinin Garp usûllerine göre tanzim edilmesi gerekliliğini kavradıktan sonra, terakki ettiğini vurgulayan M. Cevdet, “medreselilere geçelim: Garp usullerini hiçbir noktada almadılar. Hayri Bey merhuma gelinceye kadar kimse ‘asrî teşkilat’ istemedi. Medreseliler, Garp alemine göre millet terbiyesi, tedris usûlü, teşkilat-ı medeniye ihdası vasıtalarını benimsemek isteselerdi halk ne kadar tenevvür ederdi....Avrupa ruhanileri hem dinî, hem fennî, ziraâ, ticarî, sıhîh teşkilat yapıyorlar, onların usulleri serapa asrîdir”⁴¹ demek suretiyle, daha önce söyledikleriyle çelişmektedir. Medreseleri ziraâ ve iktisadî hayattan alıkoymayarak, buna uygun bir programa sahip olması sebebiyle asrî bularak, Garp pedagojisinin ilkeleleriyle medrese eğitim metodunun prensipleri arasında birebir uygunluk bulan M. Cevdet’in⁴² iki

37 Ergin, *M. Cevdet...*, s. 31-32.

38 Ethem Nejad, “Fransız Usûl-i Tahsili ve Zararlarımız”, *Sırat-ı Müstakim*, V/104, 9 1326, s. 65-66; M. Şemsettin, “Liselere mi, Başka Mekteplere mi Muhtacız?”, *Sebilürreşad*, V/110, 9 1326, s. 91-93.

39 Ergin, *M. Cevdet...*, s. 35.

40 age., s. 36.

41 age., s. 328-329.

42 “Derslerini ekseriyetle öğleye kadar yapan, haftada iki gün tamamıyla tatil zamanı ayıran, senenin en çok ziraâ, ticarî faaliyet aylarında talebesini üç ay serbest bırakan, vakit ve hali müsait olanlara öğleden sonra ders veren, buna da hayatı uygun olmayanlara yalnız sabah dersi ve ders-i âmm açan medreseliler mi daha iyi bir hayat programı tanzim etmişler ve iktisadî terbiye zihniyetine varmışlardır; yoksa, on bir sene genci sabahtan akşama kadar tutan ve melekeden mahrum bırakan mektepler mi?..” M. Cevdet, “*Halk Karşısında Mektep ve Medrese*”, s. 35.

yıl gibi bir süre de oluşan bu fikrî çelişkisi, asrî gibi kavramların içeriğinin net bir şekilde oluşmaması ve göreceli kavramlar olması dolayısıyla, hissi intibalara göre değişebilmesi sebebiyle olmalıdır.

6. Öğrencilerde Yüksek Duygular (Dinî, Ahlâkî ve Millî) Uyardırma

M. Cevdet mekteplerde bütün dersler arasında bir gaye birliği bulunması gerektiğini söylemektedir. Bu sebeple çocuklarda yüksek duygular ve ahlâkî hissiyatın oluşturulabilmesi için her türlü dersten istifade edilmelidir. Ona göre eşya ve tabiiyât dersleri millî terbiyenin ve ahlâk eğitiminin en önemli vasıtalarındandır. Mektep eğitiminin en büyük eksiği çocuklarda ideal hissi uyandırmamasıdır.⁴³

O, tahsilin talebelerin maddî ve manevî bütün ihtiyaçlarını karşılaması ve özellikle ruhunun ihtiyacı olan ulûhiyete dair konularda mübalağa ve taassuptan uzak bir iman vermesi gerektiğini belirtmektedir. Bu sebeple mekteplerde dersler arasında bir bütünlük olması gerekliliğinin altını çizen M. Cevdet, din derslerinde aklı hedef alarak kişiyi ikna etme metodunun kullanılmasını gerektiğini ifade etmektedir. Fakat mevcut mekteplerde bu vasıflarda din dersi hocalarının olmadığına işaret ederek, şunları söylemektedir:

“Fikir buhranının din sahasına tecavüz eden buhranına gelince onda mektep tedrisâtı fazla mesuldür. Ulûm-u müsbete mantığıyla din mantığı arasındaki farkı çocuklar değil, gençler bile takdir edemez. Onun içindir ki, pek kuvvetli esaslara istinâd eden İslâmiyet muhakkar bir mevkiye inmiştir. Bu, dinin terbiyede ne mühim yardımı bulunduğunu anlayanlar için cidden yürek acısıdır. Fakat düşününüz o din muallimlerini ki hal ü tavriyla, zihniyetiyle, tuhaf tuhaf izahlarıyla din-i mübîni eğlence yerine koydururlar... mektepleri dolduran dinsiz kafalar, kaba sofular, alafranga gidişler... arasında zavallı gençlerimiz...”⁴⁴

Özellikle tabiat derslerinde dine yönelik tecavüzlerle talebelerin ilahî duygularının yok edildiğini vurgulayan M. Cevdet, çoğu zaman talebelerin Allah inancını bile kaybederek yetiştiklerini söylemektedir.⁴⁵ Bunun sonucunda ise Ona göre, mektepliler hayata karşı mukavemetli bir şekilde yetişememekte ve mekteplilerden intihar edenlerin oranı yüksek olmaktadır. M. Cevdet mektebin hayata karşı mağluplar yetiştirirken, medresenin ise bu sayede galipler yetiştirdiğini belirtmektedir.⁴⁶

M. Cevdet'in mekteplere ilişkin vurguladığı husus, II. Meşrutiyet Döneminde, mekteplilerin halka yabancılaşmasına ve halkın mektebi “gavur mektebi” şeklinde isimlendirilerek uzaklaşmasına sebep olmaktadır.⁴⁷

43 M. Cevdet, “Bir Kablo Dersi...”, s. 196.

44 M. Cevdet, “Terbiyemizde Buhran”, s. 330.

45 Nitekim bu konuda Cemiyet-i Tedrisiye-i İslâmiye'nin kurduğu, öksüz çocukların okumasına yönelik bir vakıf mektebi olan Dârüşşafaka'da, öğrenim gören Kafkasyalı Ömer Faik Numanzâde'nin anlattıkları önemli bir örnek teşkil etmektedir. O, dine karşı ilk şüphelerinin, mektep sıralarında, din ve tabiat dersleri arasındaki uyumsuzluk sebebiyle oluştuğunu belirtmektedir: “Bunun yanı sıra Sultanın emri, mektep idaresinin kararı ile Arap Edebiyatı adı altında dini dersler eski ehemmiyetinde devam ediyordu. Arap edebiyatını meşhur alimlerden Kafkasyalı Halis Efendi veriyordu. Bununla beraber daha altıncı sınıftayken bende dinin emirleri ile fen kanunlarını birbirleriyle karşılaştırmak fikri ve cesareti uyandı. Dinin emirlerine karşı şüphe duymağa başladım. Muallimimiz Emil Lokava'nın Fransızca verdiği elektrik bahsi, Salih Zeki'nin riyaziyat ve fiziği, müze müdürü Hamdi Bey'in jeoloji ve kimya dersleri bize tabii kuvvetlerin yaratılıştaki rollerini sağlam bir surette öğretti ve zihnimize düşen şüpheleri gittikçe artırmağa başladı.” Ömer Faik Numanzâde, “Kafkasya'dan İstanbul'a Yahut Mekteple Medrese Arasında”, haz. Fazıl Gökçek, *Dergah*, II/18, s. 23.

46 Ergin, age., s. 38-39.

47 Bu konuda dönemin bir çok aydını M. Cevdet'le aynı fikirdedir. Örneğin, Yakup Kadri'nin de mekteplerden yetişen-

B. DERS KİTAPLARI VE ÖĞRETİM PROGRAMLARI

1. Ders Kitapları

M. Cevdet, medreselerin çeşitli kademelerinde öğretimin belli kitaplar ve onların şerhleri arasında yapılmış olmasını, skolastik mantık olarak tanımlayarak eleştirmektedir. Şerhler ve haşiyelerin öğretimin yapıldığı ana kitap etrafında yapıldığını belirterek, şerhi veya haşiyeyi yazan kişinin şerh ettiği eseri tenkit edemeyerek, o eserin fikirleri arasında gömülüp kaldığını ve bu durumun bilgi üretimini engelleyerek tekrara düşülmesine sebep olduğunu vurgulamaktadır.⁴⁸ Nitekim M. Cevdet, Katip Çelebi'nin "asıl ve metni anlamadan senelerce şerh ve havaşi gürültüleriyle vakit ve hayat israf eden müderrislere itiraz ettiğini" ve bu metodu islah etmeye çalıştığını belirtmekte ve haklılığını vurgulamaktadır. Şerh ve haşiyelerin detay bilgilerle dolu olduğunu belirten M. Cevdet, -Katip Çelebi'nin döneminde yapmaya çalıştığı gibi- genel fikir elde etmeye yönelik metinlerin seçilmesi gerektiğini ve en esaslı meselelerin anlaşılmasına çalışılmasının önemini vurgulamaktadır.⁴⁹

Bununla birlikte M. Cevdet, medrese ders kitaplarının müderris, talebe, vs. için ilmî seviyelerine göre ayrı yazımlarının olduğunu belirterek, pedagojik açıdan mektep ders kitaplarından daha başarılı görmektedir.

M. Cevdet, Garp pedagojisinin "ilk devreden itibaren bütün dersler kolaydan zora ve muhiten merkeze doğru dairevi gitmelidir" ilkesini koyduğunu ve bu ilkenin mektepten ziyade medresede başarıyla uygulandığının altını çizerek şöyle demektedir:

"Mekteplerde hiçbir ders bulamazsınız ki, tahsilin başından sonuna kadar birbirini tutarak; tedricen genişleyerek ilerlesin. Bütün kısımlarda gayr-ı tabîlik, şişkinlik, ifrât ve isrâf vardır. En lüzumlu ve en mühim daima teferruata feda edilmiştir. Halbuki medrese kitapları öyle tertipli, tedricli, silsileli yapılmıştır ki; yeni başlayanlar, orta dereceye gelenler, son sınıflar, muallimler, bunların üstünde araştırmacılar ve tenkitçiler için ayrı ayrı kitaplara maliktir. Hiçbir mektep ve mektep dersi gösteremezsiniz ki, mesela onun hocalar için ayrı ve mufassal bir rehberi olsun. Size yüzlerce medrese kitabı göstereyim ki talebe ve hocalar için, ayrı ayrı şekilleri vardır. Ya Rabb! Bu ne isabet!"⁵⁰

2. Öğretim Programları

Muallim Cevdet mekteplerle medreseleri, öğretim programları bakımından karşılaştırmaktadır. Mektepleri ders programları bakımından aşırı yoğun bularak, sabahtan akşama kadar talebeyi hayattan koparmakla ve ailelerine yardım etmelerine engel olmakla suçlamaktadır.⁵¹ O

lerin imanını kaybettiğini ve bunun neticesinde hayata karşı mukavemetlerini kaybetmeleri dolayısıyla bedbaht olduklarını belirlerken, M. Cevdet ile benzer kanaatte olduğu görülmektedir: "İçimizden bir çokları imanını tamamiyle kaybetti; bazıları bir zillet ve rezilet batağı içinde boğulup gitti, kimimiz vahi zevkler, süfli hazlar vadisinde teselli aradık. Hülâsa bütün bedbaht nesil böyle perişan oldu." Ergin, *M. Cevdet...*, s. 324. (Ergin, Yakup Kadri'nin "Mevlid-i Şerif Beni Terbiye Etti." makalesinden alıntılanmıştır. Kafkasyalı Ömer Faik Numanzâde 'nin anlattıkları ise halkın mekteplilerin dine karşı tutumları nedeniyle "gavur mektebi" olarak görüp, göndermek istememesine yönelik binlerce örnekten biridir. "...Dayım başını sallayıp 'la havle vela kuvvete illa billah' okuyarak: Hele şunun ettiği halta bak. Anan seni medreseye molla olmaya gönderdi, mektebe girip oynamağa, 'kâfir olmağa değil!' " Numanzâde, agm., s. 23.

48 M. Cevdet, "Katip Çelebi Devrinde Tedrisatın Aksanı ve Kendisinin Eserleri", *Muallimler Mecmuası*, sayı: 39, Mart 1926, s. 1663; Ayrıca bkz.: M. Akif Kılavuz, *Muallim Cevdet'in Din Eğitimi ve Kurumları İle İlgili Görüşleri*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 1987, s. 100.

49 M. Cevdet, "Dârümuallimîn'in Yetmişinci ...", s. 184.

50 Ergin, *M. Cevdet...*, s. 37-38.

51 M. Cevdet, "Terbiyemizde Buhran", s. 327.

mekteplerin öğretim programları konusunda şunları söylemektedir:

“Mekteplerin tekmil dersleri, resmî programlara göre verilir, kitaplar o programlara nazaran yazılır ve yazdırılır... Halbuki bu dersler ve kitaplar; bu tahsil saatleri çocukların sıhhaten, fikren tahammülleri derecesi tecrübe edildikten sonra tertib edilmemiştir ve hala hocalar, karşılarında velev ki müteverrim olsun bir çocuğa sarf ve nahvi, hisab ve cebri, edebî manzumeleleri, yüzlerle coğrafya sahifelerini, müthiş tarih-i tabii tasniflerini ... binlerle ıstılahları ezberletmekle meşguldürler.

Bu kitapların yükünü binlerle sahifeye bâliğ oluyor. Bunları nasıl bellesinler...”⁵²

Mekteplerin öğretim programlarını pedagojik bakımdan ve sağlık açısından çocuklara uygun bulmayan M. Cevdet, bununla birlikte “kadim medrese tedris ve terbiyesinin asrî olmak” gibi büyük bir eksikliğine rağmen, öğretim programlarındaki derslerin birbiriyle uyumlu olması ve aynı gayeye, mesleğe bağlı, aynı hedefe koşan kimseler yetiştirmesi sebebiyle takdir etmektedir. Bunun sebebini O, “medrese programlarının mektep programlarının aksine şahsiyetler değiştikçe program değiştirmeyen bir yapıya sahip bulunması” olarak ifade etmektedir.⁵³ Medresenin geleneği taşıyan bir kurum olması ve binlerce yıllık tecrübenin içinde yoğrularak, oturmuş bir yapıya sahip bulunması, ders programlarının ve müfredatının kendi içinde tutarlılık ve bütünlük oluşturmasını sağlamıştır.

M. Cevdet medresede dersler arasında bir uyum olduğunu ve hiç bir dersin diğeriyle çelişik bilgiler vererek birbirini tekzip etmediğini, özellikle din mefhumunu zedeleyecek herhangi bir ders yapılmadığını belirtmektedir. Ona göre, mekteplerin öğretim programlarında ise, dersler arasında maddî ve manevî bir uyum bulunmamaktadır. Özellikle tabiat derslerinde dine yönelik tecavüzlerle talebelerin ilahî duyguları yok edilmektedir.

M. Cevdet, şerh ve haşiyelerle, medrese ders programının talebeyi sıkmayacak ve talebenin derse önceden hazırlanıp gelmesini sağlayacak elastikiyete sahip olduğunu, çünkü “derslerin en zararlı şeylere hasredilerek talebeye çalışmak için bol zaman bırakıldığını” belirtmektedir. Bugün Avrupa'nın bütün pedagoglarının liselerde derslerinin fazlalığından, talebeye hazırlanmak için vakit kalmadığından ve talebenin hayata atıldığı dönemlerde unutaçağı bilgilerin yüklenmesinden bahsettiklerini vurgulamaktadır. Medresenin ise talebeye, fikrini dumura uğratacak bir ders kütlesi yığmadığını, fakat mekteplerde otuz saat ve on farklı ders ile talebelere aşırı yüklenildiğini, mektep dersleri arasında zerre kadar ahenk ve irtibat bulunmadığını, medresede ise bunun tam tersi olduğunu altını çizmektedir.⁵⁴

M. Cevdet medrese derslerinin birbirinden ayrı parçalar şeklinde olmadığını, bilakis birbirlerine eklenmiş bir bütünü teşkil ettiğini belirtmektedir.⁵⁵

Eğitimde, talebelere verilecek bilgilerin her birinin bir bütünün parçaları olması ve bu parçalar arasında uyum ve irtibatın sağlanması gerektiği prensibinin aynı zamanda Garp pedagojisinin ilkelerinden biri olduğunu söyleyen M. Cevdet, bu hususta mektep ve medreseyi karşılaştırarak medreseyi daha başarılı bulduğunu belirtmektedir. O, bugün Garp pedagojisinin önem verdiği bu pedagoji ilkesini, medrese kurucuları olan Türklerin çok evvelden medrese tahsilinde mükemmel bir şekilde tatbik ettiklerini vurgulamaktadır.⁵⁶

52 agm., s. 329.

53 Ergin, age., s. 237 (M. Cevdet'in “İskolastik nedir?” makalesinden alıntı).

54 age., s. 36-37.

55 M. Cevdet, “Musahabe VI: Katip Çelebi, Lisan ve Edebiyat Dersleri, Program”, *Muallimler Mecmuası*, sayı: 45, Teşrinisani 1926, s. 1755.

56 Ergin, *M. Cevdet ...*, s. 37.

M. Cevdet, Garp pedagojisinin talebelerin sevdiği iş ve ilimden tahsile başlamaları ve diğer ilimlerin o sevgi etrafında tedricen toplanması gerektiği ilkesini uygulamada, mektebin başarısız olduğunu söylemektedir. Ona göre, mektep talebesinin hiçbiri sevmediği, ilgisinin olmadığı derse girmemezlik edemez, çünkü bu konuda mektepte öğrenci haysiyetini rencide edici her türlü ceza uygulanır. M. Cevdet uyguladığı metotlarla adeta mektebin öğrenciyi merkeze alarak, tek tip insan yetiştirmek için talebesine, “ben senin sevgi ve merakını düşünmem, ben bir sistem kurmuşumdur; hayata uyar [veya] uymaz, onu kaale almam. Sen bu makineye kendini kaptırınca işlemeğe mecbursun”⁵⁷ demektedir. Medresenin ise, mektebin aksine hiçbir zaman böyle bir yaklaşıma sahip bulunmadığını söyleyen M. Cevdet, medresenin talebesine yönelik olarak “sen istediğin derse gir; istemediklerini sonraya bırak. Mesela bir dersi çok seviyorsun, o halde ona devam et; dikkatini ve kuvvetini israf etme. Kabiliyetin varsa, medresede sıra derslerine gir; bunlar hafiftir. Daha ziyade hevesli isen, Salı ve birkaç gün ikinci vakti sıra harici verilen derslere gir. Daha ziyade meraklı isen, son sınıflara mahsus derslere gir. Bütün bunlara devam edemeyecek isen, herkese açık ve tamamıyla serbest olan ders-i âmmlara gir”⁵⁸ şeklinde talebe merkezli bir anlayışında olduğunu belirtmektedir.

M. Cevdet, “tahsil unsurları; dersler, istemler, programlar, işler, genç talebeye katiyen nefret vermeyecek şekilde tertip edilmelidir” ilkesi ışığında, medresenin ders programını düzenlerken talebeyi merkeze alması nedeniyle, talebenin seve seve medreseye devam ettiğini, mektebe giden talebenin ise ihtiyaçlarının ve isteklerinin göz ardı edilmesi sebebiyle mektepten soğudugunu belirtmektedir.⁵⁹

C. EĞİTİM YÖNETİMİ

XIX. yüzyılda değişen eğitim olgusu, siyasal sistemlerin merkezileşmesiyle birlikte, eğitimin devlet denetimi içine girmesini ve bu süreç de eğitimin yaygın/kamusal/örgün/laik ve merkezî olmasını gerektirmiştir. Bu yüzyılda eğitim, ilerlemenin, ekonomik kalkınmanın, toplumu yönlendirmenin ve kontrol altında tutmanın önemli araçlarından biri olmaya başlamıştır.

Bütün bunlar Osmanlı Devleti’nin Batı karşısında askerî yenilgiye uğraması ile birlikte, yeniden güçlenebilmek ve üstün olabilmek için, devlet yetkililerinin modern eğitim sistemi kurmasını beraberinde getirmiştir. İlk önce askerî mekteplerin, daha sonra ihtiyaçlar çerçevesinde, diğer sivil mekteplerin açılmasıyla, medreseden tamamen ayrı bir eğitim yapılanmasına gidilmiştir.

“M. Cevdet’e göre, Tanzimat’tan beri maarifin bu modern yapılaşmasında, eğitimin merkeziyetçi yönetimi terbiye buhranına yol açmıştır. Eğitimin hep hükümet, saray ve Bab-ı Âli gözüyle değerlendirilmesine ve eğitim yönetiminin İstanbul’a bağlanmasına ve bu merkeziyetçi yönetimin Tanzimat’tan beri giderek güçlenmesine rağmen, eğitimde istenen neticelere ve faydalara ulaşılamamıştır. O hükümetin ve Maarif Nezaretinin İstanbul’un, ne de taşranın eğitim sorunlarına vakıf olduğunu söylemektedir.”⁶⁰

57 age., s. 33.

58 age., s. 33

59 age., s. 34.

60 “Cemaat mekteplerimize nazar atf ederken teşkilât-ı maddiye ve maneviyelerini de düşünmek lazım gelir. Bu teşkilatın bir zamanlar hal ü menfaatimize uygun oluşu sebebiyledir ki bekâmızı temdid edebildik. Avrupa bu vadide dahi bizi geçmeğe ve yeni şeyler icadına başlayınca terakkiyâtımız durdu. Avrupa hükümetlerinin, cemaat işlerine müdahale etmesine ihtiyaç hasıl olmayacak derecede ilerleyen millî ve ictimâî inkişafına karşı biz Şarklılar ve Türkler, hükümetin irşadına muhtaç idik ve öyleyiz. Bununla beraber hükümetin, işleri hep saray, Bâb-ı Âli gözüyle görmeğe ve hep İstanbul’a bağlamaya başladığı zamanlar iki asır geçtiği ve 1241’den itibaren bu merkeziyet, zincir şek-

Eski maarif yönetimiyle yeni maarif yönetimini kıyaslayan M. Cevdet, eski maarif sisteminin vakıf teşkilatıyla yerel kaynakları kullandığını ve bu sayede malî ve idarî alanda devlete yük olmadığını söylemektedir. Ona göre maarifteki çözüm merkezî yönetim değil, yerel yönetimdir.

“Tarz-ı fakiranemce ibtidâî mektepler olsun, şehir belediyeleri ve vakıfları ile olsun idare edilmedikçe, ibtidâî hocaları –tencere koyup kaldırmak kabilinden- sık sık değiştirildikçe, esbâb-ı idamesi hazırlanmış olmak kaydıyla birkaç mühim vilayet ve sancaklara iyi Dârülmualimînler ve Dârülmullimâtlar açılmadıkça ne yapsak boştur.”⁶¹

Görüldüğü üzere M. Cevdet eski maarif yönetiminin yerel kaynakları kullanmasını ve daha özerk bir yapıya sahip olmasını eğitimde verimli sonuçlar elde edilebilmesi açısından daha isabetli görmekte ve modern maarif sisteminin içinde bulunduğu buhrandan kurtulabilmesi için belediyeler ve vakıflar tarafından idare edilmesi gerektiğini ifade etmektedir.

M. Cevdet’e göre eğitimde merkezileşme maişet buhranı olarak nitelendirdiği başka sorunları da beraberinde getirmektedir. Mektepten mezun olduktan sonra serbest teşebbüs veya baba mesleğini devam ettirmek yerine, az bir maaşa hükümet kapısından meded uman memur tipi ortaya çıkmıştır.

“...köylü, şehirli binlerce gencin, hem çiftçi, sanatkar, tüccar çocuklarının bu kazançlı ve hür baba sanatlarını bırakıp iki dirhem bir çekirdek bey! olmalarını icab eden maarif mektepleri teşkilat ve sistemini muzır buluruz. Bu sistem millî sistem ve terbiyenin iflasına yol açan bir şeydir.”⁶²

Ayrıca maarifimizde bu hastalığın Fransız maarif sistemini örnek almakla ortaya çıktığını söyleyen M. Cevdet, bu sebeple dönemin birçok aydını gibi daha serbest teşebbüsü savunan İngiliz eğitim sistemini tercih etmektedir.⁶³

D. MEDRESELERİN ISLAHI HAKKINDAKİ GÖRÜŞLERİ

M. Cevdet, Osmanlı hükümeti bürokrasisinin İslâm teşkilatının temel taşı olarak gördüğü medreselere karşı göstermiş olduğu lakaytlığı ve son yüzyıl içinde medreselerin “kasıtlı olarak ihmal edilmesi”ni büyük bir hata olarak kabul etmektedir.⁶⁴ Medreselerin ıslah edileceğini düşünce ümitvar olan M. Cevdet, Şeyhülislâm Hayri Efendi ile bir karşılaşmalarında medreselerin ıslahı konusunda yapılan çalışmaları değerlendirmiş ve mevcut ıslahın medreseleri zaten yanlış yapılanma içerisinde olan mekteplere⁶⁵ benzetmeye çalışması dolayısıyla yanlış olacağını vurgulamış ve bu konuda ona kendi görüşlerini ifade etmiştir.

O, döneminin birçok aydınından farklı olarak medreselerin mekteplere benzetilmesine iti-

lini almak derecesinde kuvvetlendiği halde hükümetin babalığından umduğumuz neticeler, ale’l husus iktisadî ve ilmî kaidelerin husule gelmediği İstanbul ve taşrada vakıf mektepler ve medreseler haricinde açılan tekmiil medreseler ve müesseseler hala ıretidir. Ve son idare-i vilayet kanununun müsaadesine rağmen uzun müddet böyle kalacaktır. İtiraf etmeli ki Bâb-ı Âli hükümeti binâenaleyh İstanbul Maarif Nezareti, ne pay-i tahtın, ne taşranın ihtiyaçlarına bihakkin vakıf ve çaresiz değildir”. M. Cevdet, “Terbiyemiz de Buhran”, s. 326.

61 agm., s. 326.

62 agm., s. 328.

63 bkz. M. Cevdet, “Terbiye-i Etfâl I”, *Ümmet Mecmuası*, sayı: 5, 11 Haziran 1326, s. 3-4. M. Cevdet, “Terbiye-i Etfâl II”, *Ümmet Mecmuası*, sayı: 8, 8 Recep 1328, s. 4-5.

64 M. Cevdet, “Hayatî İhtiyaçlar Karşısında Medrese ve Mektep”, *Medrese ve Mektep* içinde, haz. Erdoğan Erüz, İstanbul, 1978, s. 29.

65 Mektepler dönemin bir çok aydını tarafından halkla işliğinin olmaması ve halka yabancılaşması, Fransız eğitim metodunun uygulanması (serbest müteşebbis ruhunun kazandırılmaması, her şeyi devletten bekleme vb...), ezbercilik, skolastik metodun uygulanması vb... bakımlarından eleştirilmektedir. Ayrıntılı bilgi için bkz. Elif Ay, agt.

raz etmiştir. Çünkü ona göre, mekteplerin programları pedagoji, sıhhat, maîşet, iktisat noktalarından zaten iyi değildir ve hasta olan mektep teşkilatını medreselere uygulamak hiçbir iyi netice vermeyecektir. Medrese talebesinin ziraattan, tabiblikten, psikolojiden haberdar bir şekilde yetiştirilmeleri ve halkla olan temaslarının kesilmemesi gerektiğini belirtmiştir.⁶⁶

Medreselerin amacının zamanın ilim ve usûlleriyle halk vaizleri yetiştirmek olduğunu belirten M. Cevdet, bunun için talebelerinin mektepliler gibi şık ve rahat bir hayata alıştırılmaması, toprakla haşır neşir edilmesi, gerekli tıp bilgileri öğrenmeleri ve bir köy hocasına lazım olacak sıhhi, kanunî bilgileri, Arapça-Farsça camii vaazlarında söylenebilecek menkıbeleri, İslâm ve Türk tarihinde gerekli bilgileri, halk ve köy teşkilatı bilgileri vb. konularda yetiştirilmeleri gerektiğini belirterek, şöyle demektedir:

“Bir kere talebeyi mektepliler gibi, yumuşak ve şık hayata alıştırmamalı. Saniyen mekteplilerin toprakla, ziraatla zerre kadar alakaları yoktur. Malumdur ki medreselerde Salı günleri öğleden sonra tatil bir esâs-ı kadimdir. Yeni medresede bu zaman derse değil, Edirne Kapısı, Topkapı haricindeki vakıf tarla ve bostanlarda ameliyât-ı zirâiye, mevsime göre aşuya, en marûf hastalıkları teşhis ve tedaviye tahsis edilmeli. Bu kadarcık bir ziyan, yeni medreselerde ne büyük inkılap yapacaktır. Talebeyi Cumartesi öğleden sonra Gülhane Tatbikat Mektebi'ne yollamalı. Bu sınıf sınıf ve nöbetle olur. Köylere dağılan Rum, Sırp, Romen, Rus papazlarının bildiği kadar ve daha fazla olmayarak amelî tıp meseleleri, dezenfekte usûlü, aşı tarzı, ufak yaralara deva... tarzları öğretilmelidir. Başka derslere gelince: Bir köy hocasına, bir cami imamına lazım malûmat-ı sıhhiye ve kanuniye, musiki-i dini, onlara lazım kısımları, coğrafya, Türk muharrirlerinin halk için nafi' parçalarından müntehab bir kıraat, medenî cihanda hak ve köy teşkilatı, halk ve köy mecmuaları üzerine malumat, halk için sade gazete ve mecmualar, mizahî şekilde fıkralar, zirâî ve askerî hikâyeler, amelî hisab ve ferâiz meseleleri, fıkhnın ibadâtta başka (nikah, ırs) kısmı ve mecelle-i ahkâm-ı adliye metni...

Malumât-ı fenniye verecek eşya dersi, resim, avamı resimle eğlendirmek meselesi, bilhassa şayan-ı kayddır. Psikolojinin terbiyeye tatbiki, misyonerler teşkilatı.

Halka lazım olacak ayât ve ehâdisi gösteren bir ders, Avrupa medeniyet-i tarihçesini, İslâm medeniyeti.”⁶⁷

M. Cevdet, Şeyhülislâm Hayri Efendi'nin sorusu üzerine bütün bir medrese teşkilatının böyle olmayacağını, sadece ibtidâî kısmı ile tâlinin birinci devresinin bu şekilde düzenlenmesi gerektiğini, daha sonraki sınıfların ihtisasa göre ayrılacağını söylemektedir. O, Mısır Maarif Teşkilatı'nın yayınladığı eserlerin Arapça öğretimini, Farsça, Urduca, Rusça, İngilizce, Fransızcanın okutulması gerektiğini ve medreselerin mektepler gibi, halkla olan temasını ise hiçbir zaman kaybetmemesinin önemini vurgulamaktadır.⁶⁸

M. Cevdet Hayri Efendi'nin bütün tavsiyeleri olumlu karşılmasına ve onaylamasına rağmen programda herhangi bir değişikliğe gitmediğini ve medreselerin yapılan ıslah çalışmalarıyla mekteplere benzetilmeye çalışıldığını ifade etmektedir.⁶⁹

SONUÇ

66 M. Cevdet, “Halk Karşısında Mektep ve Medrese”, *Muallimler Mecmuası*, sayı: 7, 23 Mart 1923, s. 122-123.

67 agm., s. 123.

68 agm., s. 123.

69 agm., s. 123-124.

II. Meşrutiyet Döneminde aydınlar ve devletin ileri gelenleri tarafından “devleti geri kalmaktan ve yok olmaktan kurtarmanın” önemli bir aracı olarak görülen eğitim üzerinde önemle durularak, yeni maarif yapılanmasına gidilmiş, yeni mektepler açılmış, modern pedagojiyi öğrenmek için batıya öğrenciler gönderilmiş ve bir çok modern eğitim kitabı ya tercüme veya telif edilmiştir. Bu varolma savaşının telaşesi içerisinde alınan aceleci ve günü kurtarmaya yönelik kararlar -zaman zaman- isabetli olmadığı gibi, eski maarif yapılanmasını da dumura uğratmıştır.

İşte M. Cevdet, bir eğitimci gözüyle maarifteki bu yanlış yapılanmaya ve geçmiş maarif sisteminin bütünüyle hakir görülmesinin yanlış olduğuna *Tedrisât-ı İbtidâiye Mecmuası*, *Tedrisât, Muallim, Ümmet* gibi süreli yayınlarda yazılarıyla işaret etmiş ve hem Osmanlı klasik kültürüne, hem de modern pedagoji birikimine sahip bir aydın olarak çeşitli çözümler üretmeye çalışmıştır.

O, Osmanlı maarif yapılanmasında Tanzimat’tan itibaren giderek artan merkezîyetçi bir yönetim tarzının yanlış olduğunu söylemiştir. Devletin her şeyi İstanbul gözüyle değerlendirmesine ve yerel kaynakların kullanılmaması dolayısıyla malî olarak zor duruma düşmesine neden olan merkezîyetçi yapılanma yerine, klasik Osmanlı maarif yapılanmasında olduğu gibi, eğitim yönetiminde belediyelerden ve vakıflardan istifade edilmesi gerektiğini söylemiştir. Günümüzde de eğitimde merkezîyetçi yönetim anlayışının birçok sıkıntıya yol açtığı görülmektedir.

M. Cevdet eğitim verimliliği ve modern pedagojiye uygunluk bakımından medreselerle mekteplerle karşılaştırdığı yazılarında medreselerin mekteplerden daha modern ve eğitimde daha başarılı olduğunu ifade etmiştir. Ona göre medreseler bir tek skolastik metot yani deney ve gözlem metoduna yer vermemeleri, hep nazariyata bağlı kalmaları hususunda Garp pedagojisinden geri kalmışlardır. Yoksa medresede uygulanan eğitim ve öğretim metotları, ders kitapları ve öğretim programları pedagojik açıdan mektepten daha verimlidir.

Bu sebeple M. Cevdet medreselerin ıslah edilirken mekteplere benzetilmesine karşı çıkmıştır. O, medreseler ıslah edilirken klasik yapısının muhafaza edilmesini, bunun yanında da medrese talebesinin psikolojiden, tıptan ve ziraattan haberdar bir şekilde yetiştirilmesi gerektiğini söylemiştir. Fakat onun bu görüşleri uygulamada dikkate alınmamıştır.

KAYNAKÇA

Akçura, Yusuf, “İskolastik Usûl Nedir?”, *Tedrisât Mecmuası*, Nisan 1341, s. 227-224.

_____, “İskolastik Zihniyeti Tard ve Def Etmeliyiz”, *Son Saat*, 18 Mayıs 1925, s. 2; *Maarif Vekaleti Mecmuası*, S. 3, 1 Temmuz 1341-1925, s. 62-66.

Ay, Elif, *1908-1914 Yıllarında Mekteplilerin Medreseye Yönelik Bakışı (Değerlendirmeleri)*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, İstanbul 2002.

Büyükçoşkun, Seyhan, *Muallim M. Cevdet ve Eğitim Anlayışı*, Marmara Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, İstanbul 1991.

Çankı, Mustafa Namık, *Büyük Felsefe Lügati*, İstanbul 1953, c. III.

Ergin, Osman Nuri, *Muallim M. Cevdet'in Hayatı, Eserleri ve Kütüphanesi*, İstanbul, Bozkurt Matbaası, 1937.

Ertuğrul, İsmail Fennî, *Lügatçe-i Felsefe*, Matbaa-i Âmire, 1341.

Ethem Nejad, *Türklük Nedir ve Terbiye Yolları*, İstanbul, Çiftçi Kütüphanesi, [t.y].

İnançalp, M. Cevdet, "Bir İmla Dersi Hakkında Tenkid", *Tedrisât-ı İbtidâiye Mecmuası*, I/11, s. 205-211.

_____, M. Cevdet, "Bir Kablo Dersinin Münakaşası", *Tedrisât Mecmuası*, S. 23, İstanbul 1329, s. 188-196.

_____, M. Cevdet, "Dârümuallimîn'in Yetmişinci Sene-i Devriyesi Münasebetiyle Verilen Konferans", *Tedrisât Mecmuası*, VI/1 (33), 7 Mart 1332, s. 175-200.

_____, M. Cevdet, "Dârümuallimîn'in Yetmiş Birinci Sene-i Devriyesi Vesilesiyle Müessesenin İlk Müdürü Cevdet Paşa'nın Hayat-ı İlmiyesi Üzerine Konferans", *Tedrisât Mecmuası*, VIII/39, 1 Haziran 1333, s. 429-440.

_____, M. Cevdet, "Halk Karşısında Mektep ve Medrese", *Muallimler Mecmuası*, S. 7, 23 Mart 1923, s. 121-124.

_____, M. Cevdet, "Halk Karşısında Mektep ve Medrese", *Medrese ve Mektep* içinde (haz. Erdoğan Erüz), İstanbul 1978, s. 23-26.

_____, M. Cevdet, "Katip Çelebi Devrinde Tedrisatın Aksamı ve Kendisinin Eserleri", *Muallimler Mecmuası*, S. 39, Mart 1926, s. 1663-1664.

_____, M. Cevdet, "Ahlâk ve Malumât-ı Medeniye Derslerinin Usûl-i Tedrisi", *Tedrisât Mecmuası*, 15 Haziran 1330, s. 291-301.

_____, M. Cevdet, "Mekâtib-i İbtidâiyede Ahlâk ve Malumât-ı Medeniye Dersleri Programı Etrafında", *Tedrisât Mecmuası*, S. 8, 8 Mayıs 1330, s. 280-285.

_____, M. Cevdet, "Terbiye-i Etfâl I", *Ümmet Mecmuası*, S. 5, 11 Haziran 1326, s. 3-4.

_____, M. Cevdet, "Terbiye-i Etfâl II", *Ümmet Mecmuası*, S. 8, 8 Recep 1328, s. 4-5.

_____, M. Cevdet, "Musahabe VI: Katip Çelebi, Lisan ve Edebiyat Dersleri, Program", *Muallimler Mecmuası*, S. 45, Teşrinisani 1926, s. 1853-1869.

_____, M. Cevdet, "Terbiyemizde Buhran", *Tedrisât Mecmuası*, S. 49, Teşrinievvel

1919, s. 326-332.

_____, M. Cevdet, "Salih Zeki Bey Merhumun Bir Makalesi Vesilesiyle –İskolastik–", *Yeni Nesil Mecmuası*, S. 14, 4 Ağustos 1337, s. 7-9.

_____, "Türk İrfanında Kitapla Tecrübe Usûllerinin Mücadelesi (İskolastik Kavgası)", *Muallimler Mecmuası*, S. 34, Teşrinievvel 1925, s. 1503-1505.

_____, "Cemaat Mekteplerimize Bir Bakış ve Terbiyemizde Buhran", *Tedrisât Mecmuası*, S. 48, Eylül 1919, s. 282-290.

Kılavuz, M. Akif, *Muallim Cevdet'in Din Eğitimi ve Kurumları İle İlgili Görüşleri*, Uludağ Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Basılmamış Yüksek Lisans Tezi, Bursa 1987.

Leceymis Redhouse El-İngilizî, *Kitâb-i Lehçetü'l-Meâni*, Constantinople 1884.

Salih Zeki (Sayar), "Merhumun Kıymetdar Bir Yazısı: İskolastik Terbiyesi ve Usulü", *Yeni Nesil Mecmuası*, S. 14, 4 Ağustos 1337, s. 5-7.

Salih Zeki (Sayar), "İskolastik", *Mecmua-i Ebuzziya*, XIV/149, 20 Cemaziyelahir , s. 276-284.

Şemseddin Sâmî, *Kamus-ı Fransevî*, Mihran Matbaası, 1905-1922

Şemsettin Sâmî, *Kamûs-ı Türkî*, İstanbul 1989.

Rıza Tefvîk, *Mufassal Kâmus-ı Felsefe*, Matbaa-i Âmire, İstanbul 1330.

MUALLİM CEVDET'İN İBN BATTÛTA'YA DÜŞTÜĞÜ ZEYL

A. Sait AYKUT*

Muallim Cevdet bir eğitimci, arşiv uzmanı, kütüphaneci olmakla kalmamış; başkalarının merak etmediği, merak etse de kotaramayacağı konulara girme cesaret ve liyakatini de gösterebilmiştir. Kısa veya uzun, kaleme aldığı tüm makaleler, kendini adanmış bir “kitap dervishi”nin kuyumcu titizliğiyle işlediği nadide parçalar hükmünde olup bugün bile zevkle okunabilir. Özellikle eğitim meselesini işlediği yazıların ciddi bir bölümü değerinden hiçbir şey kaybetmemiştir. Bizce Muallim Cevdet’in en üstün hususiyeti; sadece eğitime verdiği önem, tarihi belgelere ve nadir konulara vakıf oluşu değil, basit bir ifadeyle “derdinin olması”dır. Onun gayesi, dün ve bugün muhasebesi yapabilen, kendi özünü tanıyıp geçmişle gelecek arasında dinamik bir bağ kurabilen insanlar yetiştirmektir.

Şüphesiz bu ortak çalışmada Muallim Cevdet’in hayatı ve görüşlerine değinen bir çok araştırma bulunacaktır; dolayısıyla biz önce İbn Battuta’nın hayatı ve Seyahatnamesi üzerinde duracak sonra da Muallim Cevdet’in *Zeyl alâ Ahıyyeti'l-Fityani't-Türkiyye fî Kitâbi'r-Rihle li-İbn Battûta* başlıklı araştırmasına değineceğiz.

İbn Battûta kimdir?

İbn Battûta, Ortaçağın en büyük seyyahı ve *Rihletü İbn Battûta* diye bilinen seyahatname-nin sahibidir. Künyesiyle beraber uzun adı; Ebû Abdullah Muhammed b. Abdullah b. Muhammed b. İbrahim Levâtî Tancî'dir. H. 17 Recep 703/ m. 25 Şubat 1304'te Fas'ın Tanca şehrinde doğdu; h. 770/ m. 1368'de Tâmesna-Merrâkeş kadısı iken vefat etti. Ailesi, Berberî asıllı Levâte kabilesinden olup Berkâdan Tanca'ya göçenlerdendir. Edebiyat, fıkıh gibi dönemin popüler ilimlerinde sivrilmeyi için sadece üç çağdaşı ondan bahseder. Ancak seyahatnamesi sayesinde dünya tarihinin en çok tanınan gezginlerinden olmuştur. Kendi çağdaşları arasında sadece Lisânüddîn İbnü'l-Hatîb, İbn Hacer ve İbn Haldûn ondan bahseder. Abdülhâyy Hasenî ve Makkarî de *Rihle*'den alıntılarda bulunan tarihçilerdendir. Fa'sta, Sa'dîler döneminde Osmanlı başşehrine sefir olarak (1589–1591) gönderilen Temgrûtî, eserinde bazı doğu şehirlerini anlatırken İbn Battûta'ya atıfta bulunmuş, ünlü dilci Zebidî, ansiklopedik sözlüğü *Tâcü'l-Arûs*'da seyyahımızı tanıtırken “Tı” harfinin Battûta şeklinde şeddelli okunması gerektiğini bildirmiş ve Beylûnî'nin çıkardığı muhtasara değinmiştir. Muhammed b. Fethullah b. Mahmud Beylûnî (ö: h. 1085/ m. 1674), gerek Avrupa'da gerekse İslâm dünyasında *Rihle*'nin tanınmasında önemli bir duraktır. Onun sunduğu *Münteka*, yani özetin Doğu kütüphanelerinde çeşitli nüshalarına ulaşılmış, Avrupa'da ilk İbn Battûta çevirilerine de onun özetiyle başlanmıştır.

Bu kaynaklardaki kısa bilgilerden anlaşılacağı üzere İbn Battûta, dinî ilimlerde biraz ilerle-

* Yıldız Teknik Üniversitesi Siyaset Bilimi master mezunu.

miş lâkin herhangi bir alanda derinleşmemiş bir genç olarak seyahatlerine başlar. Yıllar sonra Merinî hükümdarı Ebû İnân Fâris döneminde (h. 749–759/ m. 1348–1354) yurduna döndüğünde gezdiği uzak ülkelerden, gördüğü garip olaylardan bahsedince sözleri istihzâ ile karşılanmış ve pek çok şeyi uydurduğu sanılmıştır. Meselâ Ebu'l-Berekât Bilfikî, Gırnatâda görüştüğü gezginin tanık olduğu her şeyi çok abarttığını savunmuştur. Kuşkusuz; bilge siyasetçi Vezir İbn Vudrâr olmasaydı İbn Haldun da alaycılar kervanına katılacaktı. Seyyahın yola çıkarken derin bir kültüre sahip olmadığı savunulsa bile, gerek seyahat esnasında öğrendiği yeni bilgiler; gerekse önceki yazarların anlattıklarını güncelleştirme çabası bize şunu göstermektedir ki; yurduna döndüğünde artık deneyimli bir bilgin ve seçkin bir danışman olarak Merinî sultanının meclisinde yerini almaya hak kazanmıştır. Elimize ulaşmasa da İbn Süde bize İbn Battûta'nın *el-Vasît fi Ahbâri Men Halle Timentit* başlığıyla ikinci bir kitabı olduğunu bildirmektedir.

Seyyahımız tarafından *Tuhfetü'n-Nuzzâr fi Garâibi'l-Emsâr ve Acâibi'l-Esfâr* diye adlandırılan ve literatürde *Rihle* ismiyle bilinen eser, seyyahın kısa aralıklarla 28 yıl süren gezilerini kâtip İbn Cüzeyy Kelbî'ye ham metin olarak aktarışı neticesinde; kâtibin bazen biraz kısaltma, bazen de ekleme gibi tasarruflarıyla hazır hâle getirilmiş kitaptır. Ancak İbn Cüzeyy'in fazla müdahale etmediği bellidir.

İbn Battûta Ortaçağ'daki seyyahların en büyüğüdür. Kraçkovsky'nin ifadesiyle Marko Polo'dan çok daha geniş bir alanı gezmesi ve üç kıtada en önemli kültür merkezlerine ulaşması münasebetiyle onu geride bırakmıştır. İbn Battûta, gezdiği birçok ülkede toplumsal yaşama karışmış, evlilikler yapmış ve anılarını hiçbir kuşkuya yer bırakmadan güvenilir birine yazdırmıştır. Oysa Marko Polo uzmanlarının da itiraf ettiği gibi, Rustichello, bir dinleyici-kâtip olarak sayfalar dolusu hayalî hikâye katmıştır Marko Polo'nun anılarına. İbn Battûta'nın tüm gezileri hesap edildiğinde karışımıza 73.000 (73 bin) mil gibi dudak uçuklatan bir mesafe çıkar.

Ayrıntıları asla ihmal etmeyen İbn Battûta, eserinde en fazla insan ögesine yer verir. Devlet adamlarından suflere, İbn Köyük gibi uluslararası ticaret yapan Türk asıllı namlı tacirlerden hukuk bilginlerine dek binlerce farklı kişiden bahsetmesi ve bu isimlerin büyük bir kısmının, o dönemdeki tarih ve biyografi kitaplarında aynen yer alması insanı hayrete düşürmektedir. Çeşitli milletlerin giyim kuşama, âdetleri ve inançları konusunda detaylara inmesi, bazı araştırmacılar tarafından ilk antropologlardan sayılmasına, bazıları nezdinde ise etnolog gibi görülmesine yol açmıştır. İbn Battûta, gezdiği ülkelerin coğrafyası ve ekonomisi hakkında da ayrıntılı bilgiler verir. Fakat dönemin klasik coğrafya ekollerinden herhangi birine mensup olmadığı için meseleleri dakik bir şekilde belirtmemiş, sadece kaç gün tuttuğunu anlatmıştır.

Rihle'de sosyal hayat, âdetler, inançlar ve törelere dair çok zengin bir malzeme vardır. Yemek tariflerinden bayram ve matem giysilerine, siyasî terimlerden tasavufî tabir ve tecrübelerine dek o dönemin insanıyla ilgili her konuda bilgi verilmiştir. Kitap bu yönüyle ansiklopedik bir hüviyet taşır. Gerek Alfred Leon Sarton gibi bilim tarihçileri gerekse H. Gibb gibi mütercim-araştırmacılar *Rihle*'nin bu yönüne dikkat çekmekten geri durmamışlar ve Dr. A. Abdülganî Gânim gibi kimi araştırmacılar da İbn Battûta'yı ilk antropologlardan saymışlardır. Gânim'in de belirttiği gibi *Rihle*'nin âdetler, ekonomik ve hukukî uygulamalar gibi verileri ele alındığında karışımıza ayrıntılı ve renkli bir dünya tablosu çıkmaktadır. Hindistan'la ilgili kısımda ölü yakma merasimine yer verilmiş, İran'ın Firuzan şehrinde cenaze merasiminin düğün havasında cereyan ettiği belirtilmiş, İyzeç'de cenazenin tam bir matem havasında kaldırıldığı; cemaatin perçemlerini keserek çılgılık attıkları anlatılmıştır. Anadolu'nun Mudurnu yöresinde mezarların üstüne –uzaktan bakınca evi andırarak şekilde– tahta çatılar kondukluğuna değinilmiş, Sinop'ta cenaze kaldırılanların başlarını açtıkları ve giysilerini ters çevirdikleri kaydedilmiştir. Moğol kökenli Çin ka-

ğanlarının cenazesinde hizmetçi ve cariye tayfasından bir grup insan diri diri gömülmekte; Maldiv adalarında katil bulunup öldürülmeden maktulün cenazesi kaldırılmamaktadır. İbn Battûta sosyal statü ile ilgili sembollere de değinmiştir. Çin'de tacirler kazandıkları altını özel boyutlarda eriterek evlerinin kapısına asmakta; beş kalıp altına erişen tacir parmağına tek yüzük geçirmektedir, on kalıp altına erişen ise iki yüzük takmaktadır. Maldiv kadınlarının giyim kuşamı, evlilik âdetleri çok ayrıntılı anlatılır. Onu en çok şaşırtan noktalardan biri de Türk kadınlarının statüsüdür. Anadolu'da kadınlar tıpkı bir akıncı gibi at koşturmakta, pazarlarda yoğun ticarî etkinliklerde ön sıraları tutmaktadırlar. Uzbek Han'ın ülkesinde asilzâde hanımları sosyal hayatta kocalarından aşağı kalmamaktadırlar. Onun antropolojik gözlemlerinin en önemlisi, anaerik düzene işaret ettiği yerlerdir. İç Batı Afrika'daki Müslüman zencilerin ve bazı Berberî kabilelerinin İyvalatin bölgesinde kurdukları düzen, tamamen anaerik esaslara dayanmaktadır. Soybağı ve miras işlerinde anne ve annenin ailesi belirleyici konumdadır. Orada erkekler, soybağlarını babalarına değil analarına ve dayılarına dayandırmaktadırlar. *Rihle*'de ticaret kültürüyle ilgili olarak Ahi birliklerine değinilmiş, bunların Kırım'dan Konya'ya, Alanya'dan Sivas'a uzanan siyasî ve ticarî etkinliğine dair ayrıntılı bilgiler verilmiştir. Ona göre Ahilik, Mısır'daki Fütüvvet sistemine benzemektedir. Bu düzenin bir benzeri de İsfahan'da mevcuttur. Çin'de iktisadî etkinliklerin tümünün kâğıt paralara bindirildiğini; bu kâğıt parçalarının yıpranması veya yırtılması durumunda günümüzün merkez bankasına benzeyen büyük bir darphaneye getirilerek değiştirildiğini anlatır. Maldivlilerin ve Koko'daki Afrikalıların mübadele aracı, "veda" (el-wada) denilen deniz kabuklarıdır. Bu adalarda büyük memurlara maaş olarak pirinç ödenmektedir. Paul Bohonan'ın Tiv kabileleri üzerine yaptığı araştırmalar İbn Battûta'yı doğrular mahiyettedir. *Rihle*'yi ilginç kılan noktalardan biri de seyyahın gezdiği ülkelerdeki dinar ve dirhemleri Mağrip ve Mısır paralarıyla karşılaştırmasıdır. Böylece çeşitli ülkelerin para birimlerinin gerçek alım gücünü mukayeseli olarak verir.

Rihle'nin bazı bölümlerinde tarihî kopukluklar olduğu herkesçe kabul edilen bir gerçektir. Birtakım olayların betimlenişindeki abartı, bazı şehirleri anlatırken pek çok seyyahın değindiği konulara değinmemesi gibi durumlar, çoğu İbn Battûta şârih ve çevirmeni tarafından doğal karşılanmış; hattâ son araştırmalarda İbn Battûta'nın başka seyyahlara göre daha gerçekçi olduğu ve sağlam bir hafızaya sahip bulunduğu vurgulanmıştır. Kaldı ki ana metin üzerinde kâtip İbn Cüzeyy Kelbi'nin az da olsa değişiklikler yaptığı göz önüne alınmalıdır. Ancak eserin birkaç bölümüne ciddi ve sert eleştiriler yöneltilmiştir. Oryantalist Stephen Janicsek, *Rihle*'deki Ardu'z-Zulmet (=Karanlıklar ülkesi; Sibirya) ve Bulgar şehriyle ilgili anekdotları uydurma, hattâ kötü bir kopya gibi algılamış, Yule tarafından Çin'le ilgili bölümlerin yakıştırma olduğu söylenmiş, Pasifik denizindeki seyahatin bir kısmı; Tavalisi ülkesi ve Berehnekâr cemaati hayalî sayılmış; efsanevî kuş Rohh'dan bahsetmesi ise tenkitleri büsbütün artırmış, seyyahın "Sindbad masallarından fazla etkilendiği" ileri sürülmüştür. Fakat zamanla Kraçkovsky, Gibb, Yamamoto, Ağa Mehdî Hüseyin ve S. M. İmamüddîn gibi şârih ve çevirmenler *Rihle*'deki bu kısımların çoğunu belgeleyip onaylamışlar; bir bölümünü de uygun şekillerde yorumlamışlardır. Seyhatname ve seyyah hakkında daha fazla bilgi edinmek isteyen araştırmacılar, Kâzım Taşkent serisinde çıkan iki ciltlik ayrıntılı baskıya başvurabilirler.¹

Hedef: İbn Battûta Vesilesiyle Türk Teşkilat Tarihine Zeyil Düşmek

Muallim Cevdet böyle bir kitap yazarken neyi hedefliyordu? Niçin yüzyıllar önce Anadolu'yu

1 Bkz. İbn Battuta Tancî, *İbn Battuta Seyahatnamesi*, (2 cilt), 3. basım, çeviri, inceleme ve notlar: A. Sait Aykut, İstanbul, YKY, Ekim 2004.

gezen ve fütüvvet üzerine konuşan bir seyyahı vesile ederek bu zeyili; daha açık bir ifadeyle “ek-sik kalmış kısımları aydınlatıcı ve tamamlayıcı risale”yi kaleme aldı? Bu soruların cevabı, müellifin bazen sarıh ifadelerinde, bazen de satır arası açıklamalarında bulunmaktadır. Onun tüm çalışmalarında güttüğü hedef, geçmişle gelecek arasında doğru bağ kurmak, gerektiğinde reddiye tarzı yazılarla münevver tayfasını aydınlatmaktır. Bu eserin de umumi hedefi aynıdır: Okuyucularına geçmiş yüzyıllarda meslek eğitimi, şehircilik ve sosyal dayanışma alanlarındaki başarılarımızı anlatmak; böylece yeni usuller alınırken geçmişte bu işlerin nasıl yapıldığına dikkat çekmek ve şimdi yapılan hatalara dolaylı veya dolaysız işaret etmek niyetindedir. Ancak daha sarıh ve muayyen bir amacı daha vardır: Arap ve Avrupalı araştırmacılara; oryantalistlere ve onların yolundan gidip Türk tarihini, Selçuklu’yu, Osmanlı’yı, Memlukler’i sadece tazahruf ve inhitat devri olarak düşünen tüm Müslüman araştırmacılara Türklerin teşkilatçılık, meslek eğitimi, ticaret ve şehircilik konularındaki tecrübelerini sunmak muradındadır. Kim bilir; Türklerin teşkilatçı olmadığını, şehircilik ve ticarî münasebetlerden anlamadığını, kaba kuvvetle hareket eden bir “harp makinesi”nden ibaret bulunduğunu söyleyen Fransız, Arap ya da Türk asıllı bir dostu vardı Muallim Cevdet’in. Ona ve onun gibilerine cevap vermek için bir hayli düşünmüş ve İbn Battûta’yı vesile edinerek uzun bir cevap yazmış olması mümkündür. Muallim Cevdet Arapça kaleme aldığı 400 sayfalık “*Zeyl alâ Fasli’l-Ahıyyeti’l-Fityâni’l-Türkiyye fî Rihleti İbn Battûta*” adlı eserinin başında şöyle diyor:

“Doğu İslâm dünyasının tarihi üzerinde yoğunlaşanlar, nedense Arapça ve Farsça (araştırma) eserlerinde Türklerin fütüvvet ve insanlık alanlarında yaptığı hizmete dair bir şeye tesadüf edemezler. Birkaç sayfada zikredilen Türk fütüvvet teşkilatına ait metinlerin mutlaka derlenip toparlanmasına ihtiyaç vardır. Suriye ve Mısır’da neşredilen kitaplarda Türklerin sadece askeri hadiseleri anılıyor. Malumdur ki merhum Allame Corci Zeydan *İslam Medeniyeti Tarihi* adlı eserinde bütün çabasını ortaya koymuş, ancak yine de bu kitap bazı bakımlardan eksik kalmıştır. Çünkü Zeydan sadece Emevî ve Abbâsilerin yaptıklarından bahsetmiştir. Nerede İranlıların, Selçukluların, Osmanlıların yaptıkları? Niçin onlardan bahsetmedi? Acaba bu kavimler Müslüman değil midir? Onların yaptıkları hizmetler müstakil bahislerde ele alınmaya müstahak değil midir?”²

Bu satırlardan sonra yazar Selçukluların, Osmanlıların, İranlıların ve Moğolların tarih içinde kurdukları müesseselere değiniyor. Daha sonra 19. yüzyılda gelişen yeni teknolojiyle devlet idarecilerinin geçmişe dair kültür izlerini kayda geçirmeleri gerektiğini ama ne yazık ki bunu yapmadıklarını belirtiyor. Ancak Cevdet’in derdi sadece İslam dünyasındaki yetkililerin gaffetleri, kültürel değerleri korumadaki geç kalışlarından kaynaklanmamaktadır; O, bizim eğitim sistemimizde de tarih dersinin siyasi tarihle sınırlı kalmasından şikâyetçidir. Bu konuya el atan Halil Edhem Bey, Ahmed Tevhid Bey gibi yerli ve yabancı âlimleri hayırla yâd ediyor³ ancak bunların hâlâ yeterli olmadığını düşünüyor:

“İşin Türk canibindeki esef verici taraf şu ki, 70 küsur yıldır okutulan tarih kitaplarımız kadim askerî hadiselerden başka konu ele almıyor! Sanki tarih sadece siyasettir! Kendi tarih kitaplarımızda bile seleflerimizin elde ettiği başarılar arasında, mutlaka zikredilmesi gereken ilmi ve sınaî çözümler, fütüvvet teşkilatı vs. hiç anılmıyor! Bizim buradaki asıl amacımız, Corci Zeydan Efendinin *Medeniyet Tarihi* adlı eserine yeterli ve doyurucu bir ilave yazmaktır. Bu çalışma, çok büyük çaba ve azim isteyen bir iş. Ancak biz mevzuuyla ilgili tarihi delilleri sunmakla yetindik.”⁴

2 Muallim Cevdet, *Zeyl alâ Fasli’l-Ahıyyeti’l-Fityâni’l-Türkiyye fî Rihleti İbn Battûta*, İstanbul, Kurtuluş Matbaası, 1350 (m. 1932), s. 3-4.

3 age., s. 5.

4 age., s. 5.

“Bu risaleyi Arapça kaleme almamızın sebebi şudur; Mağripli değerli âlim bir seyyah, Arapça kaleme aldığı eserinde Türk fütüvvet erbabını ve teşkilatını övmüştür. Bu yüzden ona yazılacak bir ilavenin de Arapça yazılması uygun düştü; nitekim İran, Arabistan, Türkistan hatta Avrupa’da mezkûr konuları merak eden araştırmacıların dikkatini celp edecek bir kitap olacaktır bu.”⁵

Zeyil’in Üslubu, Tarihi Değeri ve Konuları

Muallim Cevdet bilgi ve belge sunmak peşindedir. Dolayısıyla onda belîğ bir edip vasfı aranmamalıdır. Arapçası zaman zaman tuhaflaşsa da genel olarak cümleler doğru olup grameri fena değildir. Ancak şu kesindir ki –aslı Arapça olan eserlerden alıntı yaptığı bölümler hariç- kullandığı ifadeler bir tür “Osmanlı Arapçası”nın izini taşır. Meselâ, hatıra kelimesini Osmanlı Türklerinin verdiği anlamda kullanmıştır; oysa Arapların hatıra için kullandıkları karşılık “zikrâ, zikrayât”tır. Aynı şekilde “asr” kelimesini yüzyıl anlamında ve “aşar” şeklinde çoğul olarak kullanılmaktadır ama Araplar yüzyıl ve yüzyıllar demek için “karn ve kurun” kelimesini tercih ederler. Buna benzer birçok örnek vardır.

Eserin dili sadece Arapça değildir; hatırı sayılır miktarda Türkçe ve Farsça ibare mevcuttur. Kitapta zaman zaman kopukluk ve tekrarlara tesadüf edilmektedir. Çünkü müellif bulabildiği tüm bilgi ve belgeleri derhal eserine katma gayesinden olsa gerek; bazen “muayyen bir metot içinde tasnif ilkesi”ne riayet edememiş görünmektedir.

Kitap muazzam bir belge denizidir. Muallim Cevdet önce fütüvvet, fityan gibi kavramları açıklamaya çalışmış, daha sonra Türk meslek teşkilatı ve Ahilik hususunda ulaşabildiği arşiv belgelerini, Arapça, Farsça, Türkçe tarih kitaplarından ilgili ibareleri ve mevcut taş kitabeleri eserine aktarmıştır. Bu bakımdan şunu söylemekte beis yoktur: Eğer Ahilik başta olmak üzere Türk ve İslam kurumlarının tarihine dair kapsamlı ve kalıcı bir araştırma yapılacaksa Muallim Cevdet’in bu eseri mutlak surette tetkik edilmeli ve ondan sonra konuşulmalıdır.

Kitabın tüm konuları 4 ana kısımda özetlenebilir:

1. Çanakale’de şehit düşen Servet Bey, Said Bey, Mustafa Bey, Muhammed Ali Bey, Bedî Nejad Bey’in aziz ruhlarına ithaf edilen⁶ eserin ilk makalesi, yukarıda iktibaslarda bulunduğu kısımlara bakıldığında da görüleceği gibi sebab-i telif sadedindedir.⁷ Medhal başlıklı asıl giriş ise fütüvveti tarif ettikten sonra, bu kavramı tasavvufi, insani, mesleki ve askeri açıdan ele alır.⁸ Daha sonra İslam tarihindeki “fetâ” kavramını Avrupa tarihindeki “chevalier” ve “ritter” kavramlarıyla mukayese eder.⁹ Batıda meslek gruplarına değindikten sonra¹⁰ Haçlı seferleri esnasında öne çıkan Türk savaşı-kardeşlik gruplarına eğilir.¹¹ Çeşitli kitaplardan alıntı yapan müellifin ilk başvurduğu kişi, Seyyah İbn Cübeyr’dir.¹² Ardından İbn Battûta’nın eserinden kısa bir alıntı yapar; Türk Ahi teşkilatının İsmailî-Batınîlerle ilgisi olmadığını izah ederek, Batınîlerin siyasî cinayetlerine değinir ve Türk asıllı İmâdüddîn Zengi’nin fütüvvet teşkilatından bahseder.¹³ *Oğuzname ve Hamzaname* gibi Türk, Arap ve İran kökenli fütüvvet ve menâkîp kitaplarından söz eden

5 age., s. 6.

6 age., s. 2.

7 age., s. 3-6.

8 age., s. 7-12.

9 age., s. 12-13.

10 age., s. 14.

11 age., s. 15.

12 age., s. 15-16.

13 age., s. 16-23.

müellif burada fityan kavramına açıklık getirmeye çalışmaktadır.¹⁴ Tarih sırasıyla geniş çaplı alıntılara başvuran müellif önce Kuşeyri'nin *Risalesi*'nden fütüvvet kavramına pencere açar.¹⁵ "Fetâ" kavramının yiğit delikanlı ve cengâver anlamına gelmesinden hareketle İslâm tarihindeki bazı büyük cengâverlerden bahseder.¹⁶ Horasan cengâverlerini anlatarak¹⁷ bu bölgedeki fütüvvet ehline ışık tutar ve İbn Abdilgâfir'in *Kitâbu's-Siyak*'ından alıntı yapar.¹⁸ Şakik el-Belhî'nin fütüvvet anlayışı Horasan fütüvvet geleneğinde önemli bir yer tutmaktadır.¹⁹ Samani ve Selçuklu dönemlerinde Türklerin fütüvvet anlayışı kendine özgü bir gelişim göstermiştir.²⁰ Bu gelişim Fatımiler dönemimde de hız kesmeden devam etmiş, "gilman", "fityan" ve "ecnad" terimleriyle Türk asıllı askeri yapılanmalar varlığını korumuştur.²¹ Adil hükümdar Nureddin Zengi'nin fütüvvet yapılanması bu dönemde çok etkilidir.²² Müellif daha sonra Muzafferuddin Kökböri ve hayratına değinerek tarihi kaynaklardan alıntı yapar.²³ Batınîlerin Salâhaddin Eyyûbî'ye karşı yürüttüğü savaşa değinerek²⁴ Halife Nasır Lidinillah'ın fütüvvet kurumunda çığır açan ritüellerini tarihçilerden alıntı yaparak anlatır.²⁵ Burada "libasu'-l-fütüvve" ve "ke'sül-fütüvve" kavramları önemlidir. Fütüvvetle ilgili teliflere değinerek Necmüddin Mengüpars Yalınkılıç, İmam Sühreverdî ve İlyas oğlu Ahmed en-Nakkaş'tan bahseder.²⁶ Ahmed en-Nakkaş'ın fütüvvetle ilgili *Tuhfetü'l-Vasâya* adlı eseri mühimdir. Bu kitap, Hz. Ali'den Halife Nasır Lidinillah'a uzanan bir fütüvvet zinciri vermesi, fütüvvetin teorik esasları üzerinde yürütülen bazı tartışmalara açıklık getirmesi bakımından asla atlanmaması gereken bir eserdir.²⁷ O dönemde Suriye ve Mısır'da Türk kökenli asker, esnaf ve bürokratların bulunduğu kurumlar; bunların hiyerarşik yapılanması müellifin dikkatle değindiği meselelerdir.²⁸ Memlûk devletini kuran ve yöneten Türklerin askeri teşkilatlanma biçimi de temelde fütüvvet esprisine dayanmaktadır.²⁹ Muhammed Kalavun'un Karasunkur, İbn Muhennâ ve Olcaytu'ya karşı yürüttüğü mücadele de müellifin dikkatini çekmiştir.³⁰

2. "Anadolu ve çevresinde hayır kurumları, teşkilat ve yapılanmalar" başlıklı ilk fasılla eseri-ne devam eden Muallim Cevdet, Abbasî, Samanî, Selçukî ve Eyyûbî dönemi teşkilatlar arasındaki benzerliklere değindikten sonra h. 647 – 800 yılları arasında Mısır - Suriye bölgesinde kurulan ve gelişen Memlûk Türk devletinde kılıç, kalem ve din erbabının kurumsallaşma süreçlerine eğilmektedir.³¹ Müellif burada hayır kurumlarının oluşumuna, İbn Tulun ve Kalavun'un kurduğu maristanların (hastanelerin) Mısır'daki önemine değinmektedir.³² Anadolu'da h. 602 yılında Gevher Nesibe Hatun'un yaptırdığı Dâruş-şifâ, h. 614 yılında Selçuklu hükümdarı Keykavus'un Sivas'ta yaptırdığı Dâruş-şifâ, Kutluğ Türkân Hatun'un h. 670 – 681 arasında inşa ettirdiği Dâruş-şifâ, Turan Hatun'un h. 626 yılında kurdurduğu Dâruş-şifâ, Farah Lâlâ'nın h.

14 age., s. 23-24.

15 age., s. 24-30.

16 age., s. 30-34.

17 age., s. 35.

18 age., s. 38-47.

19 age., s. 47.

20 age., s. 49-53.

21 age., s. 53-54.

22 age., s. 56.

23 age., s. 56-61.

24 age., s. 61-68.

25 age., s. 68-71.

26 age., s. 71-72.

27 age., s. 72-77.

28 age., s. 77-81.

29 age., s. 82.

30 age., s. 84-87.

31 age., s. 87-94.

32 age., s. 99-104.

633 yılında inşa ettirdiği Dâru'ş-şifâ, Vezir Reşîdüddîn'in Tebriz'de h. 708 yılında inşa ettirdiği Dâru'ş-şifâ ve İldüzmüş Hatun'un Amasya'da h. 708 yılında inşa ettirdiği Dâru'ş-şifâ, dönemin tarihi kaynaklarından alıntı yapılarak anlatılır.³³ Burada Sivas Dâru'ş-şifâ'sının vakfiye kaydının dökümü dikkat çekicidir.³⁴ Eserin bu bölümünde Anadolu'da ahilik ve kurumlar tarihine katkı bağlamında İbn Battûta'ya başvuran yazar, seyyahın Anadolu'yla ilgili anlattıklarını birtakım faydalı notlar eşliğinde aynen aktarır.³⁵ "Eski tarihi eserlerde Ahilerin adları" başlığıyla bir alt bölüm açan müellif,³⁶ Sultan Veled olarak tanınan meşhur sufînin divanından iktibaslarla bulunarak Ahi Muhammed'i anlatır.³⁷ Başka fetâ ve Ahilerin methine de değinerek³⁸ Tevekkülî'nin *el-Menâkıbu's-Süfîyye* adlı eserinde zikredilen Ahi adlarına dikkat çeker.³⁹ "Kitâb-ı Bezm u Rezm" başlıklı fütüvvetnâme⁴⁰ müellifin gözünden kaçmamış, ayrıca taş kitabeler üzerinde zikredilen Ahi adlarına da değinmeden geçememiştir.⁴¹

3. "Hicrî 500 ilâ 1000 yılları arasında Anadolu'da hayır kurumları ve hayrat ashâbı" başlığıyla ikinci faslı açan müellif⁴² h. 500 ilâ 800 arasında düzenlenen vakfiyeleri icmalen ele alarak⁴³ o dönemde Ahilikle alakalı resmi evrakı gün yüzüne çıkarır.⁴⁴ Ahilik kurumuna dair vakıf belgeleri, Aşıkpaşa Zade'nin eserinde zikredilen "Ahi Evran", "Bacıyan-ı Rum" ve Alman Müsteşriki Franz Taeschner'in bu hususla ilgili mülâhazaları müellif tarafından zikredilmiştir.⁴⁵ Bektaşilik, Batınilik ve Ahilik arasındaki münasebet müellifin dikkatini çekmiş,⁴⁶ *Mezarât-ı Herât* adlı eserin Ahilikle ilişkisine değinmeden geçememiştir.⁴⁷ Müellif bundan sonra Ahilere nispet edilen köy ve kasaba adlarını zikrederek resmi maliye defterlerinde Ahilik kurumunun izini araştırır.⁴⁸ H. 600 ilâ 900 yılları arasında Anadolu'da Ahilere ait vakıf belgelerini ortaya koymaya çalışan müellif önce Konya ve civarında zengin ve soylu Türk Hatunlarının kurduğu hayır kurumlarını zikrederek, Ankara ve çevresindeki Ahilik yapılanmasına ve hayrat müesseselerine değinir. Burada Türklerin istatistik ve nüfus sayımına verdikleri öneme atıfta bulunan yazar, h. 975 yılında sunulan *Defter-i Hakanî*'yi zikreder.⁴⁹ Macar müsteşrik Vambéry'nin sözleri ve Türklerin Macaristan'daki istatistik çalışmaları da müellifin dikkatini çekmiştir.⁵⁰ Ankara ve çevresindeki hayır kurumlarına dönen müellif, hayırsever hatunlardan başlayarak bu bölgede kökleşen Ahi yapılanmasına ve Türk maliye ve kurumlar tarihinde önemli yeri olan muhtelif defterlere değinir.⁵¹ Timurtaş ve h. 763 tarihli "Tahrîrül-Velâye", h. 934 tarihli "Defter-i Atık", h. 979 tarihli "Defter-i Cedîd", Şerefüddîn Camii'yle ilgili olan bazı Ahi evrakı, Ankara'da Ahilik dışındaki kurumlara ilişkin evrak, Bolu livasına ait hayrat kurumlarının belgeleri, İkinci Selim dönemine ait "Defter-i Hakanî," Ahilerin ve diğerlerin Sivas, Amasya ve civarındaki hayır kurumları, h. 982 yılına ait resmi sayım, Tokat'ta Pervane Bey'in Daru'ş-şifâsı, "Sultanönü Defteri" de

33 age., s. 104-106.

34 age., s. 106-110.

35 age., s. 110-151.

36 age., s. 152-153.

37 age., s. 153-163.

38 age., s. 164-166.

39 age., s. 166-170.

40 age., s. 170-172.

41 age., s. 172-176.

42 age., s. 176-201.

43 age., s. 202-205.

44 age., s. 205-209.

45 age., s. 209-212.

46 age., s. 212-213.

47 age., s. 213-214.

48 age., s. 214-217.

49 age., s. 217-225.

50 age., s. 225-227.

51 age., s. 227-237.

bu kısımda dikkati çeken belgeler ışığında ele alınmıştır.⁵²

4. “Ahilik kurumuyla ilgili vakıf belgeleri, Ahilerin zaviyelerde verdiği eğitim, fütüvvet merasimi ve çeşitli sanat erbabına dair teşkilatlanmalar ” başlığıyla 3. bir fasıl açan müellif, h. 703 yılına ait bir vakfiye kitabını, h. 706 yılına ait Ahi Evrân vakfiyesini, h. 723 yılına ait Ahi Pehlivan vakfiyesini, h. 765 yılına ait Ahi Paşa vakfiyesini, h. 768 yılına ait Ahi Fakih Ahmed b. Emir Hasan vakfiyesini, h. 842 yılına ait Ahi Fakih Şemseddin Ahmed Ankaravî vakfiyesini, h. 847 yılına ait Ahi Muhammed vakfiyesini, h. 919 yılına ait Ahi Fakih Mustafa vakfiyesini iktibaslar yapmak suretiyle sunar.⁵³ Anadolu ve İstanbul civarında bulunan şifahanelerin adlarını zikreden müellif, İkinci Bayezîd’in Edirne’de kurduğu Maristan’a değinerek Evliya Çelebi’den alıntılar yapar. Ahi zaviyelerinde verilen eğitim,⁵⁴ fütüvvet ehlinin ritüelleri babında “şerbet horden” (şerbet içmek), “libâs-ı fütüvvet” (fütüvvet elbisesi), “ke’sü’l-fütüvvet” (fütüvvet kâsesi) gibi kavramlar çerçevesinde zengin iktibaslarla anlatılır.⁵⁵ İlyas b. Abdullah’tan naklen Şam ve çevresinde zanaat erbabının teşkilatlanma tarzı ve fütüvvet merasimine değinerek “şeyhu’l-meşâyih”, “nakîb”, “şeyhu’l-hırfê”, “çavuş”, “mübtedi”, “sanî”, “misaku’l-uhuvvet”, “ta’yînü’l-eb” gibi kavramları ele alır; burada duvar ustaları cemiyetine pencere açarak mükâfat – ceza kurumuna değinir; çeşitli esnaf merasimleri ile masonluğun ritüelleri arasında karşılaştırmalar yapar⁵⁶. Daha sonra Sirozdaki sanat erbabının teşkilatlanma biçimi ve fütüvvet merasimine değinerek her sanat erbabının başında bulunan Ahi Babaları anlatır. Her mesleğin idarî bir meclisi olduğunu zikreden müellif, idarenin temel görevlerini, lonca kavramını, yıllık toplantıları, meslek erbabının yardım ve yatırım sandıklarını ele alır. H. 1289 yılından h. 1290 yılına kadar Türk asıllı hallaçların sandık muhasebe kayıtlarını aktarır ve mesleki yapılanmanın derinliğine işaret ederek çeşitli sembollerini izah eder.⁵⁷ Topkapı Sarayı’nda Mekteb-i Sanâyi’e ait h. 932 yılının sayımlarını ele alan müellif, çeşitli meslek şubelerine işaret eder. Nakış, ciltleme, oymacılık, tezhip, cerrahlık gibi mesleklerin yanında bu dallarda öne çıkan usta ve çırakların adları da tek tek zikredilmektedir. Zerkerân, mücellidân, simkeşan, hakkakîn, bozdoğanıyan, tırkerân, kemankerân, topçıyan, tüfenkçıyan, kâşikerân ve cerrâhîn adlarıyla ele alınan çeşitli meslek mensupları zengin iktibaslarla izah edilmektedir.⁵⁸ Hicri 894 yılında Muhammed Fatih Han Dâru’ş-şifası’nda yapılan sayım sonucu doktorlar, kahnâler (göz doktorları) ve cerrahların dökümü çıkarılmış, h. 911 yılındaki sayımla beraber usta tabiplere verilen maaş ve mükâfata değinilmiştir. Ayrıca İstanbul’da bulunan Tebrizli musavvir (minyatürcü) nakkaş ve sazendeğân da bu kısımda anlatılmıştır.⁵⁹ Müellif Süleymaniye Camii’nin inşasında çalışan acemi oğlanlarından başlayarak Asitanede yaşayan Mısırlı usta tabiplere geçer; Hacı Paşa ve Emir Çelebi münasebetiyle Maristân-i Mansurî’ye değinir.⁶⁰ Müellif ayrıca İstanbul’un fethinden önce Edirne’de bulunan musiki ustalarına ve mesleğin pîrlerinden Hızır Ağa’nın *Kitâbu’l-Musiki* adlı eserine işaret etmiş; h. 883 yılında sarayda bulunan meslek erbabına ve Okmeydanı’ndaki Okçular mektebine dikkat çekmiş; ayrıca iki güreş mektebi bulunduğunu belirterek Okçular zaviyesine dair vesikayı sunmuştur.⁶¹ Daha sonra “Hicri 800 yılından h. 1000 yılına kadar güzel sanatlarda öne çıkan ustalar” başlığı altında Siyakat hattına ve Türk hat sanatında şöhret bulan yedi usta hattata, musavvirlere, nakkaş-

52 age., s. 237-275.

53 age., s. 275-303.

54 age., s. 303-313.

55 age., s. 313-323.

56 age., s. 323-343.

57 age., s. 343-359.

58 age., s. 359-379.

59 age., s. 379-383.

60 age., s. 383-388.

61 age., s. 388-395.

lara, müzehhiplere ve mücellitlere yer vermiştir.⁶² H. 993 yılındaki meslek erbabının sınıflarına değinen müellif, h. 954 yılına ait teftiş defterine atıfta bulunmuş, böylece Mekteb-i Sanayi'in h. 1017 yılına ait istatistiklerine işaret ederek bazı faydalı ilavelerle kitabı bitirmiştir.⁶³ H. 1092 yılına ait bir sayım, bazı Ahilerin türbe ve kabirleri, hanım hayırseverlerin inşa ettiği vakıf; çeşme ve okullar, Macaristan taraflarındaki kurumlar ve sayımlar, Mimar Sinan vakfiyesi gibi bir takım vakfiyelerin kitabeleri burada sunulan başlıca ilavelerdir.

Muallim Cevdet kitaba eklediği fihristin bitiminde de bazı konularda eksik kalan belgeleri tamamlamaya gayret etmiştir. Kitabın en sonunda müellif bu cildin iki sene önce tamamlandığını ve basımı esnasında kendisinin hasta olmasından naşi bazı eksiklere müdahale edemediğini belirtir. Kısa bir tashihat cetvelinin hazırlanmasında emeği geçtiği için de Kilisli Rifat beye teşekkür etmektedir.

BELGE ve FOTOĞRAFLAR

62 age., s. 395-402.

63 age., s. 402-421.

1848 yılında İstanbul'da çekilmiş bir fotoğraf

1850 yılında İstanbul'da çekilmiş bir fotoğraf

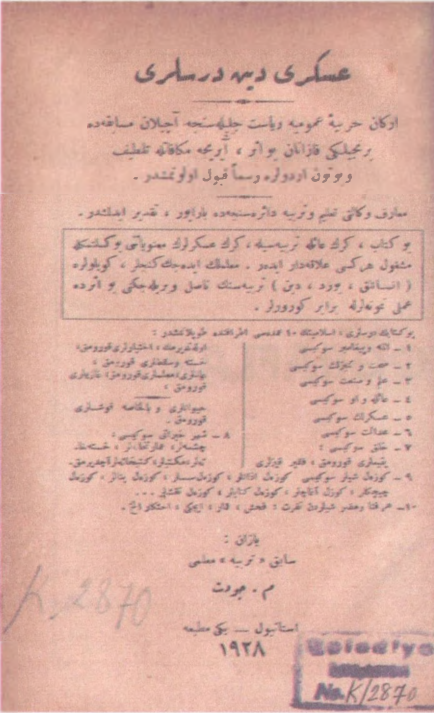

1860 yılında İstanbul'da çekilmiş bir fotoğraf

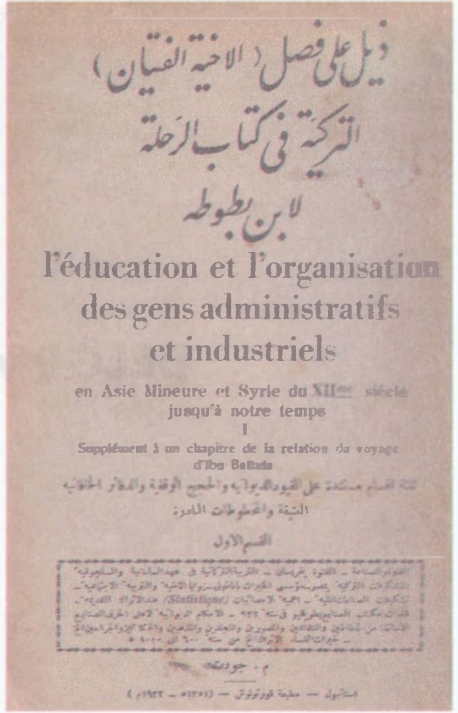

1870 yılında İstanbul'da çekilmiş bir fotoğraf

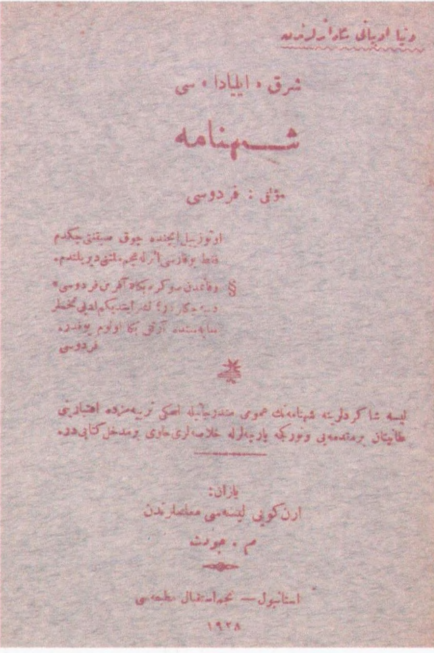
BELGE ve FOTOĞRAFLAR

Askerî Din Dersleri, 1928

Zeyl alâ Fasl Ahyyeti'l-Fityani'l-Türkiyye fi Kitâbi'r-Rihle li-Ibn Battûta, 1932

Şehname Tercümesi, 1928

Zamanımızda Usûl-i İnşâ ve Muhâbere, 1925

Muallim CEVDET

MEKTEP ve MEDRESE

Hazırlayan
Erdoğan ERÜZ

cınar
yayınları

Ankara Ccd. Basın İşhanı No : 46/11
P. K. 1280 SİRKETİ - İSTANBUL

İSTANBUL BELEDİYESİ
Acadük Kütüphanesi
No. K.29117

MÜDERRİS AHMET NAİM

M. CEVDET

İSTANBUL
OLKO MATBAASI
1935

Sivas Darüşşifası Vakfiyesi ve Tercemesi

Vakfiyat Dairesi I. 200 sayılı hükmü

ANKARA - 1935

که در وقت بخت از این ابرو بودست که	خط مویز زلف بر لبش
پس بر در اینک طربت ازین	به که بفرستند سینه در برستان
بخت خراب آید سپه از خویزه	ز آنکه ز در دیده آب در رخسار
چو سپهر از بفرست از رخسار	که که بود با بستنم از خاک
دل خنک میکند و دل در را که گسینه	زینهار از چشمش بر لبش
عزیزان را که ام از لبش زرم جم	که چه جام باشد بر سر بر لبش
حسب با کفایتش سر ز دراز	که سر حجت زینت بر لبش
که چه دریم از لب طوقش	بسیار است به بلایم دست خوانش
در راه حالک خنک در این چو از کبری	که نازین را گشته سپه در زمانش
مستانت هبند شهر ضراب بختی	تا بوم هم بچو که خاک ابلهکش
میکنند و فطرت با بستن بختی	
روز در اینک در کفایتش	
دل بر سر در دستم چه بد آن ضربه	در واکه در از نهال خویزه
در روزنا هر که از این است	بسیار است در آن فرصت ثلث

MUALLİM CEVDET
K. 203
KUTUPHANESİ

الایا ایها ساقی اورکات و باجو	عش ساقی سحر دلک و باهاک
بوی زلفه که در صبا زان طربت	ز تاب چو شکستش چو گل در بو
بی شاکه زین کس است پر ز کس	که یک چو نوزد ز کس رسیم
سرا و نزلان چو امیش چو بر دم	چو سپه فریاد در بر بند بر محمد
ثابت ریب و هم موج کفای چو	کی در حالک سپه بان بر صفا
همه کارم ز خود که سر زنی سینه	منان که نازان سوز زوب در صفا
حضور در اینک خنک از زلفش	
مستانت هبند شهر ضراب بختی	
اسر فرخ چو س از روی رخسار	ابدر رخ از چه ز رخسار
عزم در راه تو ساقی بر لبش	باز که در چو صفت فرخسار

Muallim Cevdet'in Atatürk Kitaplığı'na bağışladığı yazma kitaplardan bir örnek. K. 203 (Divan / Hafız, Şems ed-din Muhammed b. Kemal ed-din Şirazi)

Vefatının 70. Yılında Muallim Cevdet

Soldan sağa; Hafız Kemal,?, M. Cevdet,
22 Teşrinievvel 1342
(22 Ekim 1926) Sarıyer

Fotoğrafin arkasında yer alan not:

“İrfan ve ahlakına son derece hürmetkar olduğum Rasathane müdürü fazıl dostum Fatin efendinin Kayışdağı menbağında uyuduğum esnada aldirdığı resim.
6 Temmuz 1926
Ne ulvi bir hatıra.”

M. Cevdet

Erenköy Kız Lisesi bahçesinde kız öğrencileriyle beraber. 9 Mart 1927

Yeğen İzmir'de avukat Ahmet Şükrü bey, Muallim M. Cevdet,?

İşaretli olan Muallim M. Cevdet

Ulema-yı benamdan M. Cevdet bey.

علمای بنامدن م . جودت بك

Fotoğrafta yer alan not: “Merhum müdür Servet bey, Hey’et-i Ta’limiyye ve 1334 sene-i rumiyesinde şhadetname alan gençler” ok işaret ile gösterilen M. Cevdet.

Fotoğrafta yer alan not: “1334 sene. Dar’ul Muallimin Hey’et-i Ta’limiyyesi.

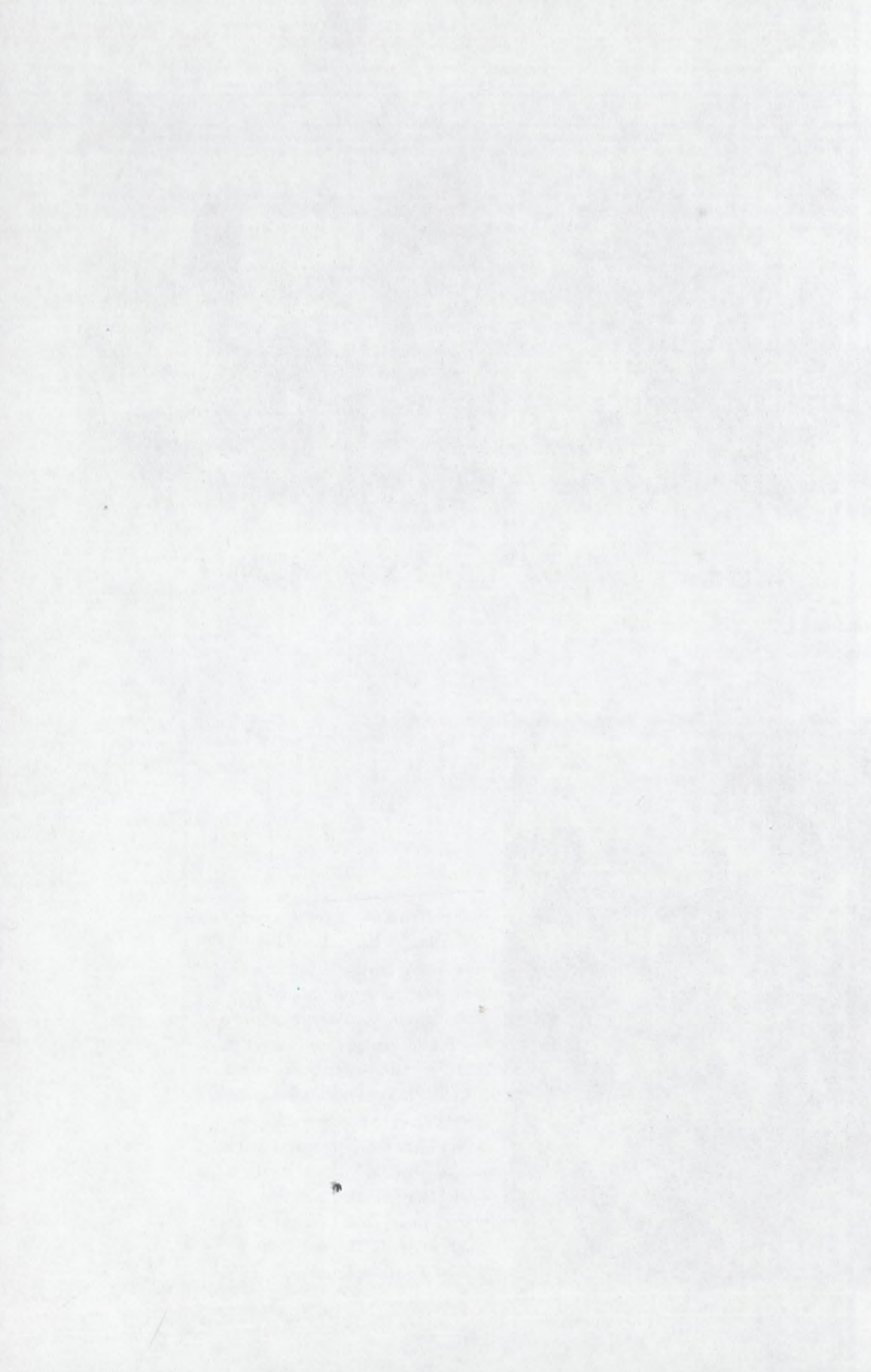
*Yakalığımı iyice takmadan çıkarılan resimdir.”

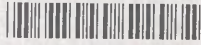
İzmir Erkek Lisesi. 13 Ağustos 1928
İşaretle belirtilen M. Cevdet

Fotoğrafın arkasında yer alan not:
“Yakacıkta bir hatıra. Resimleri
çıkan zatlar; sağda açık baş benim,
elini omuzuma koyan mektep
müdürlerinden eski dostum Feridun
beyefendidir. Arkasındaki zat pek
sevdiğim Hafız Kemal beydir ki eski
Muallim Mektebi'nden arkadaşımıdır,
Robert Kolej ve Pertevniyal Valide
Sultan Lisesi hocalarındandır. Son kalan
zat eski Muallim Mektebi hocalarından
sabık Maarif Vekaleti müsteşarı
elyevm Şurayı Devlet azasından Şefik
beyefendidir. 10 Temmuz 1928”
Yakacık Korusu 8 Temmuz.

Atatürk Kitaplığı

75505

255.07.02.01.06.00/

ای دوری .

بصورت اولی .

بوی سبز ، او که کوزه

نایبیا مایه های گشتم

در بختی با بیویگ

و با او نایبیا و سها سید

ایچی مایه های و با

کوزه بریم .

ارگس .

ISBN 975-6582-74-X

9 789756 582749

92
IN